

Критике и прикази  
Critiques et comptes rendus



Гордана Бабић, КРАЉЕВА ЦРКВА У СТУДЕНИЦИ, Београд, Просвета и Републички завод за заштиту споменика културе (1987), 273 стране, 161 црнобела и 33 илустрације у боји, са резимеом на француском језику

Нова књига Гордане Бабић о Краљевој цркви у Студеници представља наставак истраживања српске уметности раног XIV века, која је Гордана Бабић започела пре дванаест година са *Богородицом Љевишком*. У међувремену је објавила неколико радова посвећених сликарству овога периода, од којих треба посебно поменути два, значајна за ону врсту анализе до краја спроведену у књизи о студеничкој цркви Св. Јоакима и Ане: *Програм припрата у црквама краља Милутина (Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 105—125)* и *Класицизам доба Палеолога у српској уметности (Историја српског народа, I, Београд 1981, 476—495)*. Поређења између књига о призренској и студеничкој цркви су неминовна, јер ова два споменика хронолошки следе један за другим, у њима раде исти мајстори, па их и Г. Бабић посматра на сличан начин. У два друга поменута рада иста ауторка даје преглед уметности Милутиновог доба, односно једног њеног сегмента — програм декорација припрата, што је захтевало испитивање порекла те уметности, посебно њеног односа према Цариграду и Солуну и удела бројних чинилаца, од уметника до ктитора, у њеном обликовању. Искуства и сазнања проистекла из ових студија, Гордана Бабић је на леп начин искористила у тексту о фрескама Краљеве цркве, објављеном у монографији *Студеница* (Београд 1986). Тај текст проширен новим деловима, обогаћен напоменама и пропраћен великим бројем фотографија, нуди се сада читаоцу као засебна књига, са јасном концепцијом и, уз ретка одступања, са доследно спроведеним ставовима.

У композицији књиге јасно су издвојене засебне целине које се логично нижу једна за другом и произлазе једна из друге. Као увод у проблеме који ће се у даљем тексту разрешавати, на почетку књиге је поглавље *Изучавање Краљеве цркве*, у коме је прикупљена и кратко прокоментарисана сва постојећа литература која је последњих стотинак година написана о архитектури и фрескама Краљеве цркве. Осим хронолошког редоследа, ауторка је ту литературу систематизовала и по питањима којима ће се на следећим странама

детаљно бавити. То је већ у овом уводном поглављу изискивало, макар и летимично, увођење у разматрање и других споменика и за њих везаних расправа и студија, без испуштања из вида централног места које у овом прегледу заузима Краљева црква. Конкретна разматрања студеничке цркве започињу следећим поглављем — *Ктитори, натпис и прилике у Србији почетком XIV века*, у коме је још једном прочитан и прокоментарисан ктиторски натпис уклесан на источној фасади цркве, поред подсећања на главне моменте који су одређивали српску историју и уметност у другом периоду владе краља Милутина (1299—1321).

Затим је анализирана архитектура Краљеве цркве, њен просторни склоп, размере и употребљено градиво, по чему се овај студенички параклис упадљиво разликује од других задужбина српског краља Милутина, што је био повод да се још једном размотри његов однос према старијој Богородичиној цркви. Како је архитектура Краљеве цркве добро објашњена у ранијим монографијама посвећеним Студеници, посебно је занимљив, у овом делу књиге, одељак који се односи на скулптуру, ма колико она била скромно заступљена у украсу отвора и олтарске преграде, изведеној у чистом косновизантијском стилу плиткорелефне пластике. Ови рељефи, уз облике и пропорционисање примењених у архитектури, сведочанства су да су за подизање Милутинове цркве у Студеници и њено украшавање били ангажовани мајстори добро упознати са савременим али и старијим градитељством у Византији.

Живопис Краљеве цркве (што је и наслов најобимнијег поглавља књиге) разматран је на иконографском и стилском нивоу. Овом првом посвећена је далеко већа пажња, а иконографска анализа спроведена је по програмима куполе, поткуполног простора (у највишој зони наоса), олтара и наоса. Такво, просторно, груписање тема не нарушава програмско јединство, које је, бар у постиконокластичком периоду доследно било остваривано у престоничким и другим најрепрезентативнијим црквама. Већ на почетку Г. Бабић упозорава да веома једноставан, како се учини у првом летимичном погледу, програм Краљеве цркве скрива мноштво сложених богословских разматрања, Тако аутор поступком дескрипције слика, поређењем са делима често много старијим од XIV века, ослањањем на богословска тумачења и провером у ли-

тургијској пракси, објашњава на нов начин, или разрађујући ранија запажања о фрескама Краљеве цркве, њихову садржину и смисао. Међу онима у куполи, посебна пажња посвећена је Христу Пантократору који носи ознаке апокалиптичке визије, Небеској литургији, први пут овде насликаној у српској уметности, пророцима, заправо њиховом избору и текстовима на свицима и старозаветним личностима у прстену куполе. Са истом пажњом описани су и јеванђелисти, Мандилион и Керамион, фигуре и попрсја на луковима, као и композиције и појединачне фигуре светитеља у олтарском простору. Наративне сцене циклуса Великих празника и Богородичиног детињства и младости дали су опет прилику аутору да, као и поводом фресака у куполи, спроведе иконографску анализу утемељену на беспрекорном познавању текстова, посебно оних поетског карактера, и византијских споменика из епохе Комнина и Палеолога, али и оних старијих. Захваљујући томе, до краја су разјашњене до сада непотпуно или чак погрешно објашњене сцене Христовог рођења, Силаска у ад, Успења и Богородичиног рођења. Студеничке фреске биле су повод да се понекад у овој књизи напишу посебне кратке студије о истим темама у другим савременим црквама. На основу оваквих поређења сцена Празника и Богородичиног циклуса, Г. Бабић је још више оснажила раније изнету претпоставку (посебно С. Радојчића) о додирима сликара Краљеве цркве са Цариградом. Завршни део прегледа иконографског програма цркве посвећен је ликовима из прве зоне наоса, посебно портрету краља Милутина и његовом односу према околним сликама.

Фреске из цркве Св. Јоакима и Ане су посебно привлачиле пажњу истраживача због своје уметничке обраде у којој је преовлађивао класицистички приступ; по томе су оне биле веома блиске водећим делима из Цариграда са почетка XIV века. Зато изгледа сасвим прихватљиво што је ту страну студеничких фресака Гордана Бабић обрадила у поглављу под насловом *Стил фресака у Краљевој цркви и византијски класицизам друге деценије XIV века*. Да би читаоцу пренела лепоту ових фресака, открила поступке сликара и оценила њихов појединачни и заједнички допринос једном од последњих великих узлета византијског сликарства, Г. Бабић је одвојено разматрала поступак приказивања, с једне стране, времена и простора преко сликане архитектуре и пејзажа, и људске фигуре, с друге стране. У оквиру ових одредница расправљала је узгред и о другим елементима слике. Показала је при том са коликом су пажњом одабирани облици архитектуре који ће затворити сцену и нагласити или одвојити поједине епизоде. Сличну, композициону, улогу аутор запажа и у пејзажу, који у најуспелијим примерима (Силазак у ад, на пример) у великој мери доприноси атмосфери слике,

али и тада „изражавајући догму, а не одражавајући природу”. Главни носилац композиције, међутим, и у Краљевој цркви, као и у византијским споменицима овога доба, јесте људска фигура, и овде малог формата, доведена у сложен однос према другим учесницима сцене. Али и у композицијама са много учесника осећа се строга уређеност и прикривена симетрија, а такав утисак класичног израза појачавају изванредно рељефне фигуре природних пропорција, са зналачком обрадом драперија. Иако исти дух прожима све студеничке фреске, па се оне и као целина намећу својим високим квалитетима, пажљивијим загледањем могу се уочити одређене разлике између појединих фресака, чак и примена различитих поступака на истој слици, што се одразило и у коначном резултату. У односу на раније истраживаче, заинтересоване за издвајање удела појединих сликара, Г. Бабић је аналитички поступак обогатила многим новим појединостима, да би дошла и до нешто другачијих резултата. Дилему о учешћу Михаила и Евтихија у овој цркви она разрешава тако што сматра „да је рад једног сликара, бољег класицисте, битан за разумевање сликарства у Краљевој цркви”, а то би „по свему судећи” био Михаило Астрапа. Отуда је на завршним странама књиге аутор посматрао живопис Краљеве цркве у склопу целокупног уметничког опуса Михаила Астрапе и Евтихија, а посебно у односу на Цариград, јер су га на то упућивали стилски, а још више иконографски разлози, до којих је аутор дошао претходним испитивањем ових фресака.

Рад на истраживању Краљеве цркве био је, без сумње, примамљив, али нимало лак задатак. Параклис малих димензија, архитектуре засноване на чистим геометријским односима и са добро очуваним, складно распоређеним и прегледним зидним сликама, не допушта хронолошке, значењске или стилске недоумице. Краљева црква се посматрачу одједном открива својим архитектонским облицима и фрескама па је утолико тежи стрпљив, откривалачки посао истраживача. Своју анализу споменика Гордана Бабић је засновала, пре свега, на генетичким и компаративним постулатима, што као метод данас представља једну од значајнијих струја у историји уметности. Овај поступак ауторка је применила и у испитивању архитектуре и иконографије и стила фресака, у овом другом сегменту нарочито доследно. Сликану декорацију Г. Бабић систематизује по просторима, разрешавајући њена значења и подвргавајући је веома опсежној анализи. Поступак који је она изабрала да сваку сцену одвојено посматра и анализира, применљив је у Краљевој цркви, где је, ипак сведен број циклуса и појединачних фигура. Ситурно је, међутим, да се он тешко може применити у другим црквама, много већим по димензијама и сликаном програму, из XIV века у Србији, Солуну или Мистри. Из ових

разлога се, вероватно, ова књига Гордане Бабић много разликује од оне посвећене Богородици Љевишкој. Очигледно добро припремљена за овакве студије средњовековног сликарства, она је најбоље обрадила неке „затворене целине“ као што су слике Пантократора и Небеске литургије или сликани програм олтарског простора. Исти генетичкокомпаративни поступак Г. Бабић је применила и у испитивању стила фресака, разуме се, где је то било могуће — елементи сликане архитектуре са ниским преградама или са тзв. сараценским луком, на пример.

Монографија о Краљевој цркви резултат је огромног труда који је ауторка уложила да би открила и објаснила порекло и значење иконографских и уметничких облика примењених у овом малом студеничком параклису. Многа отворена питања разрешена су овом књигом. а друга су, чини ми се, тек покренута, што без сумње, иде у врлине ове монографије. Поменимо само нека: питање карактера и функције Краљеве цркве у комплексу манастира Студенице, коју аутор на више места узгредно али изричито назива „лична капела“ краља Милутина и „свечана приватна капела“; улога наручилаца, сликара, „учених теолога“ и приручника у изгледу појединих иконографских решења, распореда и избору текстуалних цитата, о чему ауторка даје понекад противречне исказе; хипотеза о паралели Христових и ктиторских предака или она о краљу Милутину као „новом Константину“. Таква питања покренута или наново разматрана у овој књизи сигурно захтевају нове провере и даља истраживања студеничких фресака. Незаобилазан прилог коначним решењима представљаће сигурно и ова књига Гордане Бабић.

Поменимо, најзад, да је књига снабдевена великим бројем репродукција највећег дела фресака из Краљеве цркве, што умногоме омогућава лакше праћење текста. На крају књиге су и цртежи целокупне сликане декорације, исцрпан регистар и резиме на француском језику.

Бранислав Тодић

R. Mepisaschwili — R. Schrade — W. Zinzadse, GEORGIEN — WEHRBAUTEN UND KIRCHEN, VEB E. À. Seemann Verlag, Leipzig 1987, страна 388, илустрација 539 (цртежи, црнобеле и колор фотографије), географска карта, објашњење грузијских појмова, топографски индекс, изабрана литература

Данас се тешко може замислити преглед средњовековне уметности у којем би се изоставило наслеђе старе Грузије. Ризница специфичних просторних решења и мотива архитектонске пластике, сликарства високог квалитета и минуциозних радова у области приме-

њених уметности, Грузија последњих година привлачи посебну пажњу истраживача, а све су чешћи и прегледи грузијске уметности. Угледни грузијски научници који се баве и заштитом, Русудан Мепизашвили и Вахтанг Цинцадзе, и фотограф Ролф Шраде сачињавају тим који се више пута огледао у стварању исцрпних прегледа средњовековне уметности (у Лајпцигу је 1977. године објављена *Уметност старе Грузије*, која је доживела два издања и преведена на енглески језик). Овога пута аутори су усмерили своју пажњу на архитектонско наслеђе, те је настала популарна, богато илустрована књига *Грузија, утврђења и цркве*. Преглед обухвата велики број архитектонских споменика и пластику од праисторије до XVIII века, а посебно су наглашени високи дometи средњовековних остварења. Према историјским периодима у којима су настале, грађевине су груписане у пет већих целина, а објекти су обрађени по типу, док се излагање завршава прегледом скулптуре.

Уводни текст (стр. 7—8) садржи кратак критички преглед најзначајнијих истраживања споменика у Грузији, почев од првих описа у XVIII веку. Прво поглавље, *За културну историју Грузије* (стр. 17—30), посвећено је култури и уметности у светлости историјских услова. Један од најстаријих аутохтоних народа Кавказа, Грузини се рано организују у две националне групације, које касније постају државе. Западни део територије уз црноморску обалу насељен је Колхима и у античком периоду се налази под јаким утицајем Грчке. У источном делу живе Иберијци, који у III веку пре н. е. организују државу са центром у Мцхети. До I века пре н. е. обе државе падају под римску власт. Период неговања особене културе и занатскоуметничке традиције до IV века н. е., односно до проглашавања хришћанства званичном религијом, означен је као префеудално доба. Развој раног феудализма завршава се средином VII века, када после дугих борби Арабљани освајају Картли и у Тбилисију организују центар емирата. Већ у V веку грузијска црква постаје аутокефална и подстиче развој како градитељства тако и велику преводилачку и оригиналну књижевност на сопственом језику и писму. Када у другој половини VIII века Давид III Куропалат ослобађа земљу арабљанске власти, настаје такозвана прелазна фаза, време економског јачања и обнове Грузије. Успон државе, стварање моћног царства, снажан хуманистички културни покрет и врхунац уметничког развоја одлике су периода развијеног феудализма од X до краја XIII века. После процвата следе учестали напади Монгола, јачање моћи појединих феудалаца, а све слабије економско стање огледа се не само у скромној градитељској активности него и у културном сиромашењу. Ослабљена Грузија у XVI веку губи самосталност; њен западни део потпада под власт Турака, а источни је подређен иранском шаху.

Повезујући преглед културних збивања с историјом истраживања и заштите, аутори истичу да је већ почетком XIX века грузијско градитељство привукло пажњу научника, када су учињени и први напори за заштиту појединих споменика. Развијена служба заштите у Грузији данас обухвата научно истраживање објеката, заштитно-рестаураторске радове и припрему споменика за васпитнообразовне циљеве (стр. 28). Занимљива је напомена о коришћењу археомагнетске методе за утврђивање старости грађевинског материјала, којом се остварује прецизност од  $\pm 50$  година. Посебна пажња се посвећује ревитализацији — стара здања постају изложбени простори, концертне или биоскопске дворане, а једном броју грађевина враћа се првобитна функција.

Развој градитељства у широком временском опсегу од праисторије до IV века представљен је примерима стамбених и одбрамбених грађевина (стр. 31—40), док су пагански култни објекти прикључени прегледу градова (стр. 41—51). Археолошка истраживања резултирала су открићима најстаријих кружних и правоугаоних земљаних стамбених целина које смењује куполаста камена градња, да би се врло рано образовала два типа насеља: утврђења са цитаделом и подграђем (Мцхета, Урбниси, Кутаиси) и насеља збијеног типа у којима вишеспратне стамбене куле, зидане једна уз другу, обезбеђују заштиту од непријатеља (Шатила, Муцо). Комбиновање карактеристичних елемената — зида, куле и стамбеног објекта, а свакако и утицај грчке античке архитектуре, чине организам префеудалног града. Висок ниво организације простора и становања показан је на примерима целина какве се могу реконструисати у административним и политичким центрима Картлија, Мцхети и Уплисцихе.

Како је у првим поглављима књиге направљен преглед утврђења префеудалне архитектуре, следи приказ профаног градитељства у средњем веку (стр. 52—72). Промена улоге и значаја града огледа се у смањењу површине коју заузима и у јачању фортификационих објеката — град постаје тврђава опасана бедемом, са моћним улазним и одбрамбеним кулама. У овом одељку описани су још дворци и замкови, палате, зграде академија у Гелати и Икалту, као и познији стамбени комплекси.

Посебно поглавље посвећено је пећинским манастирима и мостовима (стр. 73—85). Центри монашког живота и најлепши примери планског пећинског градитељства од VI до XII века налазе се у Вардзији и ДавидГареци. Порттик, соба и оставажитница чине једну пећинску монашку ћелију. У Вардзији су ћелије распо ређене по спратовима, достижући чак девет нивоа. Цркве и ћелије давидгарецијске целине су током X—XIII века осликали мајстори за фреске из чувене сликарске школе која је постојала при манастиру. Сачувани средњовековни мостови, најчешће са једним луком, показују облике који нису само конструктивно

условљени, већ садрже и одређену уметничку конотацију. Тиме је оправдано њихово, на први поглед неуобичајено, укључивање у овај преглед.

Прихватањем хришћанства у IV веку развијају се нови облици у сакралном градитељству, што је у ширим потезима обрађено у одељку *Ране цркве* (стр. 86—99). Градитељска традиција наставља се са тежњом ка стварању затворених, монументалних облика са портиком пред улазом. Брижљиво организовани засведени проетори, дубока потковичаста апсида и четвртасти или крстообразни ступци постају основне карактеристике грузијске архитектуре. Осећај за тектонику равних зидних платана ставља пластику рвог периода на маргине интересовања.

Студијска анализа сакралног градитељског наслеђа урађена је по типовима: *Базилике и једнобродне, дворанске цркве* (стр. 100—114) и *Куполне грађевине* (стр. 115—148). Стране домаћем наслеђу и традицији, базилике су преузете са Запада и граде се од V века. Специфичност у грузијском третману базиликалне форме су три цркве базилике, тј. три самостална паралелна простора с апсидама. Само централна апсида и споља излази у простор, док бочне урањају у масу равног зида. Каткада су троцрквене базилике опасане обимним ходником што показује једна од најлепших, рустично зидана црква у Вазисубани. У католикону манастира Некреси западно крило обимног брода има спратну галерију, која се позније готово редовно јавља над нартексом. Једнобродне цркве су сачуване у великом броју, имају два до три травеја, а дубоке апсиде најчешће нису видљиве споља. Лепи примери очувани су на култном месту Стуб Симеона Столпника код села Кацхи.

За даљи развој грузијског градитељства најзначајније су грађевине централног плана са куполом. Преовлађују два облика основе, слободни крст и тетраконхос. У оба случаја купола почива на четири слободна носача, прелаз са квадрата на круг остварен је низом малих тромпи, тамбури су ниски и полигонални. Развој ових решења достигао је врхунац крајем VI и у раном VII веку у црквама Цвари у Мцхети, Цроми и Бана, које су укључене у светску архитектонску културну баштину. Тетраконхос Цвари (Свети Крст) у Мцхети је промишљено организован простор обогаћен потковичастим нишама и квадратним угаоним просторијама. При том нису занемарени спољни ефекти — архитектонске игре маса, оживљавање површина рељефним плочама. У Бани, која је данас на територији Турске, тетраконхос с емпорама опасан је кружним ходником, док је црква у Цроми као чиста развијена варијанта уписаног крста са куполом на тромпама конструктивно решење непознато и Византији и Оријенту тога доба.

Орнаментика овог периода (стр. 149—163), иако с елементима ахеменидске и сасанидске

уметности, задржава изразите самосвојности како у композиционом устројству тако и у поступку извођења.

Прелазни период од VIII до раног X века карактерише велика стваралачка активност и трагање за новим архитектонским облицима. Базилике и једнобродне грађевине (стр. 164—182) губе изразиту лонгитудиналност. Хармоничност ранијих решења губи се у простору организованом без симетрије, како је конципирана базилика у Акури. Сасвим је необична двобродна полупећинска базилика у Биети са јединим улазом на апсиди који води и у крипту. На фасадама се појављују први примери слепих arkada.

Куполне цркве (стр. 183—209) добијају све компликованије основе, а централно језгро се често умеће у једнобродне и тробродне склопове. Развијен је систем у којем се купола са западне стране ослања на пар слободних носача, док је с истока носе зидови који проскомидију и ђаконикон одвајају од наоса цркве. Пандантифи, преузети из византијског конструктивног система, употребљавају се почев од IX века. Над нартексом се по правилу зида галерија. Армаци, Цирколи и КвелаЦминда у Гурдсхани примери су хармоничних, изразито сложених централних грађевина овог времена.

Грађевински украс (стр. 210—217) губи техничку префињеност класичног доба, масиван је и грубо моделован, али са свежином и динамиком коју доноси потрага за новим мотивима. Пошто се камени иконостаси овог доба украшавају фрескосликарством, низови слепих arkada на фасадама и политонални тамбури су нова места на која се поставља клесана декорација.

Процват државе, културе и уметности Грузија достиже врхунац у доба развијеног феудализма од X до XIII века. Цркве из овог периода (стр. 218—260) имају разнолике, углавном централне основе, међу којима доминира сажета варијанта уписаног крста са куполом. Типови слободног крста и поликонхоса добијају чисте облике, а пропорције грађевина се мењају — издужују. Наслеђена искуства претходног доба читавају се у замени тромпа пандантифима и у доследној примени низова слепих arkada на фасадама. Тежња ка декоративности се остварује фрескоосликавањем унутрашњости и богатом пластиком на фасадама.

У посебном одељку представљене су велике катедрале у Ошки, Кутаиси, Алаверди и Мцхети (стр. 261—283), које се у доба успона државе граде у центрима главних провинција. Најмонументалнија катедрала, СветиЦховели у Мцхети, уједно је и највеће светилиште грузијске националне цркве, а име њеног архитекте Арзукидзе уклесано је у рељефној плочи на источној фасади. Све катедрале имају триконхалну основу која се не чита на фасадама, јер су конхе утопљене у споља равну зидну масу. Куполу са полигоналним тамбуром носе снажни ступци, а над нартексом се уздижу

емпоре. Осим бифорних прозора, на грађевинама у Кутаиси и Алаверди појављују се и окулуси. Богат репертоар орнаменталне декорације настаје комбиновањем биљних и животињских мотива на начин који у извесној мери подсећа на романику.

Изразито место у поглављу *Остале сакралне грађевине X до XIII века* (стр. 284—328) припало је манастирској целини у Гелати. Окупивши у Академији манастира најзначајније неоплатоничаре XII века, цар Давид IV Градитељ је у Гелати образовао културни центар средњовековне Грузије назван „Друга Атина“. Католикон је у основи уписани крст са куполом, грађен по угледу на цариградске цркве из времена династије Македонаца. Старо језгро донекле је преиначено познијим доградњама обимног ходника, предворја и нартекса. Треба поменути да су аутори књиге овде направили изузетак, те у општим цртама рписали мозаичку и фреско декорацију наводећи и податке о пресликавању киторске композиције у XVI веку.

Сакрално градитељство од XIII века (стр. 329; 343) је скромно, условљено тешким кризама у земљи и коначним губитком самосталности. Гради се без иновација; решења остварена у ранија времена сада се понављају у опеци. Слепе arkada нестају, док се декорација фасада своди на рашчлањивање кордонвенцима.

У последњем поглављу књиге прате се промене архитектонске пластике од X до XVIII века (стр. 344—368). Не инсистира се на навођењу примера, већ се уопштава и истичу само заједничке одлике. Осим камене пластике одабрано је и неколико примерака резбарених врата који илуструју дугу традицију у обради дрвета.

*Грузија — утврђења и цркве* је луксузна књига са бројним, добро одабраним илустративним материјалом и сажетим текстом. Не могу јој се порећи вредности корисног информативног прегледа прилагођеног европском читаоцу. Међутим, доследна хронолошкотиполошка подела довела је до извесне једноличности у организовању и излагању материје. Услед исцрпног набрајања недовољно су истакнуте појединачне уметничке и занатске вредности, а сазнања о великим целинама стичу се парцијално. О Мцхети и њеним грађевинама, да наведемо само један пример, пише на странама 41, 86—87, 116—120, 150, 263—264, 284, 285, 344. За целовиту слику о средњовековном наслеђу Грузије књизи недостаје општи закључак, у којем би се резимирани стилски токови, разлучили елементи спољних утицаја од специфичних грузијских решења и истакао допринос овог градитељства историји средњовековне архитектуре. Осим тога, уместо бележака и напомена уз текст, на крају књиге се нашао преглед изабране литературе, чиме су у знатној мери ограничене могућности њеног коришћења. У овако репрезентативном прегледу велика заслуга несумњиво припада аутору фотографија.

Беспрекорно снимљене и квалитетно репродуковане, илустрације не пружају задовољство само у откривању детаља рељефа и грађевина, већ дочаравају и нешто од етзотике далеког кавкаског поднебља.

Светлана Пејић

ЗАДУЖБИНЕ КОСОВА. СПОМЕНИЦИ И ЗНАМЕЊА СРПСКОГ НАРОДА, Призрен — Београд 1987, стр. 876, са илустрацијама

Кад год се приступа објављивању грађе и проучавању споменика једне области, географски или политички омеђене, намећу се сасвим одређени проблеми, које је веома тешко превазићи. Мноштво споменика насталих у широком временском распону, сучељавања различитих стилова, уметничких опредељења и разноврсност грађе, отежавају или сасвим негирају могућност синтетичког или бар јединственог приступа у обради уметничког наслеђа на једном простору. Аутори и приређивачи *Задужбина Косова* су се, сигурно, суочили са тим проблемом, утолико пре што су, у жељи да осветле уметничку, културну и духовну прошлост српског народа на Косову, посегли за свим облицима изражавања који су настајали у распону од осам векова. Због тога су, сасвим оправдано, свели закључке и објашњења само на најнужнију меру, препустивши чињеницама, изворима и документима да говоре сами за себе. Зато се, понекад, у књизи осећа недостатак целовитости (јер је и само Косово истргнуто из живог и органског ткива српског народа), фрагментарност (због парцијалног коришћења извора) и неуједначеност (у просторном и временском смислу). Међутим, због своје документарности, непосредности и ненаметљивости, књига делује живо и врло често потресно. У нашој култури су заиста ретке такве књиге у којима се уметничка прошлост толико преплиће са судбином једног народа, а да је историја те уметности истовремено и историја народа. Отуда не треба у књизи тражити нова, занимљива открића (мада и њих има), исцрпне студије о појединим споменицима, њихово степеновање по вредности, испитивање порекла и стилске припадности. Смело би се рећи — чак не треба тражити ни споменике саме. Као збир, они су датост и сведочанство. Кроз њихово присуство и трајање, преко њихове историје судбоносно с њима повезана, исписује се и историја српског народа на Косову.

О споменицима за које се та историја везује и којој су они утиснули неизбрисив печат, говори се у првом делу књиге. У складу

са концепцијом која преовладава, акценат је стављен на сама уметничка дела, а не на њихова тумачења. Велики број фотографија, црнобелих и у боји, са укусом је одабран и зналачки распоређен, тако да постепено уводи читаоца до најскривенијих кутака ризница. На сликама су представљене манастирске целине снимљене са велике дистанце и из ваздуха, поједина здања, њихова унутрашњост и фреске, иконе и рукописи. Текстови М. Ивановића, С. Петковића и Л. Трифуновића, који прате одељке о Испосници св. Петра Коришког, Богородици Хвостанској, Пећкој патријаршији, Богородици Љевишкој, Бањској, Грачаници, Дечанима и Св. арханђелима, више су у функцији слике, пружају најнужније информације о историји, архитектури, сликарству, скулптури и ризницама, па су утемељени на научно верификованим чињеницама, провереним подацима и познатим оценама. Понегде искрсну и нека луцидна запажања (о фрескама Богородице Љевишке Л. Трифуновића, на пример), мада нису била превасходна намера ни самих аутора. Као занимљива и корисна допуна сликама и текстовима о најзначајнијим косовским споменицима, делује избор чланака наших истакнутих књижевника, историчара књижевности и уметности о тим споменицима — или поводом њих — објављених од 1924. до 1966. године.

На почетку књиге је записано да се она објављује „уочи шест векова од Видовдана 1389“. Отуда је косовска битка као повод, инспирација или подсећање добила значајно место у овој публикацији. У књизи су, према избору Ђ. Трифуновића, сабрани најзначајнији поетски списи патријарха Данила III, Јефимије, деспота Стефана Лазаревића и анонимних средњовековних стваралаца, затим најлепше народне песме и стихови песника из XIX—XX века којима је тема косовска битка, Косово и уметнички споменици који се тамо налазе. Након тога следи блок прозних текстова аутора из времена Стефана Немање па до научника и писаца наших дана, у којима се говори о присуству Срба на Косову, њиховим славним данима и страдањима на тим просторима. Допуну овим текстовима чини одличан избор записа и натписа од XIII—XIX века, који су настали на Косову или се на њега односе. Одабрао их је и превео Д. Богдановић, а преузео углавном из Стојановићевих *Старих српских записа и натписа*, мада има и оних који су до сада научној јавности били непознати, као што су они са зидова Пећке патријаршије или из књига Дечанске библиотеке. Ту се налазе безмало сви натписи који говоре о подизању, живописању, страдању и запуштењу цркви на Косову. Проф. Богдановић је у већ објављеним натписима вршио нужне исправке, исправно тумачио неке датуме (Дечани, Ваганеш, Пећ), што је довело до тачнијег датовања споменика. На овај део се надовезује поглавље у којем се о тим истим спо-



меницима говори језиком званичних аката, повеља манастирима на Косову које су издавали краљеви, цареви, деспоти и други или су у своје повеље укључивали села и људе са овог подручја. Захваљујући беспрекорном познавању језика, осећању за изнијансиране прелазе и упућености у проблеме средњовековног права, Д. Богдановић је одлично превео текстове повеља на савремени српскохрватски језик. То се посебно односи на потпуне текстове повеља Св. Николе у Хвосну, Светостефанску повељу, Грачаничку повељу, Призренску повељу краља Стефана Дечанског Богородици Љевишкој (1326), Дечанску и Светоарханђелску повељу. Штета је што Богдановић није стигао да свој избор и превод повеља, записа и натписа пропрати и коментарима, премда они и овако представљају прворазредну грађу за познавање историје многоструког средњовековног уметничког деловања на Косову.

Посебно интересовање у књизи привлаче радови В. Јовановића и М. Ивановића, посвећени старим градовима и дворцима, односно црквеним споменицима. Први пут у нашој науци сакупљени су на једном месту споменици цивилне и сакралне архитектуре са косовског подручја, на коме се интензивно живело и градило више од осам стотина година. Услед разумљивих тешкоћа да се сваки споменик хронолошки тачно одреди, јер су многи више пута били и рушени, дограђивани и проширивани, аутори су по азбучном реду систематизовали свој материјал, и уз сваку одредницу дали најнужније податке о историји, изгледу и стању објекта. Уколико се не ради само о помену какве тврђаве у историјским изворима или о сасвим скромним остацима, В. Јовановић је о објектима одбрамбене архитектуре и дворцима навео прецизне податке (описи старих путописаца, димензије, резултати архео лошких ископавања) и презентирао велики број планова, цртежа и фотографија. Да би ову грађу обогатио новим подацима, аутор је користио и још необјављене резултате новијих археолошких истраживања и рекогносцирања. И прилог М. Ивановића о сакралним споменицима до сада је најкомплетније дело посвећено овој врсти средњовековне уметности на Косову. На енциклопедијски начин овде су сложени сви до сада познати подаци о црквама до наших дана (изузев оних о којима се говорило на почетку књиге), како о онима о којима су сачувани сасвим оскудни подаци, па им се ни место не може одредити, до оних у којима се и данас служи. Забележена су и црквишта и стара српска гробља, па чак и топоними који би упућивали на некадашње постојање цркве или манастира. За објављивање грађе у оваквом обиму аутор се послужио свим до сада објављеним писаним изворима, а пре свега резултатима свог вишегодишњег систематског теренског рада.

Трећи, најобимнији део књиге, „Из летописа Старе Србије“, доноси обиље грађе о станов-

ништву косовског подручја, о страдањима која су повремено попримала облике геноцида, а тежиште је на судбини цркви и манастира. Објављени су први пут многи исписи из Архива Србије (приредио Р. Самарцић), архива манастира Дечана (Д. Богдановић) и Архива Св. архијерејског синода СПЦ (А. Јевтић) и бројни научни радови С. Ћирковића, Б. Трифуновића, Ј. Цвијића, М. Лутовца, М. Пешикана, С. Стијовића и других, посвећени историјским, књижевним, миграционим, ономастичким и другам питањима из прошлости српског народа на Косову.

И овако сумарним прегледом садржаја *Задужбина Косова* уверавамо се да смо добили једну извансеријску књигу, у којој је на свеобухватан начин представљен један део српског народа који је живео и стварао на територији данашње САП Косово. Препуштајући да најчешће извори говоре сами за себе и придружујући им уметничку и научну реч коју су наши књижевници и ерудите изrekli о Косову током последњих стотину година, приређивачи књиге су јој на најбољи начин обезбедили непосредност, објективност и актуелност. Свесно нарушавајући њен целокупни допринос, поменућемо овде само значај књиге за наше боље разумевање средњовековне српске уметности на Косову. Овде је, изван сваке сумње, сакупљена најбоља и до данас најпотпунија писана и илустративна грађа о српским споменицима на Косову. Осим оних најзначајнијих, а и о њима углавном нема целовитих и модерно писаних монографија (Бањска, Пећка патријаршија, Ново Брдо), науци су до сада били слабо познати они изузетно бројни споменици од XV—XVIII века, са фрескама, иконама и писаним или штампаним књигама. Ова је књига путоказ за њихово систематско истраживање и укључивање у шире прегледе старе српске уметности. Први пут се објављују снимци у боји фресака у Испосници св. Петра Коришког, затим многе фреске из Грачанице, Пећке патријаршије и Дечана, иконе из сеоских метохијских цркви и темељи цркви након археолошких ископавања. Сабрани на једном месту, сви значајнији подаци из повеља, ктиторских натписа, записа у књигама до архивских података новијих времена, представљају драгоцену документацију о једном изузетно важном али занемареном делу српске културне баштине. Књига ће, верујемо, бити подстицајна и за заводе за заштиту споменика, како би се многи уметнички споменици на Косову спасли од пропадања, бар у оној мери колико је књига *Задужбине Косова* допринела да се они спасу од заборава.

Бранислав Тодић

Димитар Корнаков, ТВОРЕШТВОТО НА МИЈАЧКИТЕ РЕЗБАРИ НА БАЛКАНОТ ОД КРАЈОТ НА XVIII И XIX ВЕК. Институт за истражување на староеловенската култура, Прилеп 1986. Резиме на француском језику, 208 страна + 83 црнбеле репродукције.

Написавши књигу о средњовековном дуборезу у источним областима Југославије (објављена 1965. године), Мирјана Ћоровић-Љубинковић је још дуго остала једини истраживач који је комплексно истражио једну не много проучавану област у нашој културноуметничкој баштини. Поред ње остаће трајно корисни и предратни прилози о овој материји Радослава М. Грујића, Миленка Филиповића и Татомира Вукановића. За дрворезбарство у Војводини исто тако једина целовита студија остаје она коју је давне 1954. године написала Биса Гавриловић. Без претензија да покрије сва непопуњена поља у познавању дрворезбарства код нас, појавила се као изузетно корисна и значајна књига Димитрија Чорнакова, упуњена на приказ делатности мијачких резбара на Балкану од краја XVIII и током XIX века. То је, у ствари, ауторова докторска дисертација одбрањена на Одељењу за етнологију Филозофског факултета у Београду, али је по методолошком приступу и ширини обраде много више од студије етнолошког карактера.

Сасвим је разумљиво што је историографски преглед који је критички сачинио Чорнаков сведочанство о многим мањим прилозима о дуборезачкој традицији на Балкану и у Македонији. Занимања за њу била су неизбежна и оправдана, али већи синтетички прегледи су ретки и тек се очекују. Област Мале Реке у западној Македонији покривају типичне и чисте насеобине Мијака, које су одавно познате у историји уметности као расадници градитеља, сликара и резбара: Галичник, Сушица, Тресонче, Лазаропол, Гари, Осој. Колико год су Света Гора и манастири Хиландар и Зограф били битни за формирање историјске и националне свести у ширем смислу, „стожер и светионик за Мијаке био је манастир Свети Јован Бигорски, где су стицали прва и основна знања". Укупне политичке и економске прилике несумњиво нису у границама турске царевине биле нарочито повољне за развој уметности и доприносиле су миграцијама становништва, па и мијачких мајстора, који се крећу по источном и централном делу балканског полуострва, до Босне, Подунавља, Бесарабије и бугарске црноморске обале. Због тога је Чорнаков њихово деловање, пре свега, израду иконостаса који заузимају доминантно место, тражио у Македонији, на Косову, у Бугарској, Албанији и Грчкој. За писца књиге то је био обиман посао, јер их је приказао не само топографски, идентификујући дела и читаве ансамбле грађења, осликавања и резбарења мобилијара односно иконостаса, већ је пратио

колективно учествовање тајфи и родова: Фрчковаца из Галичника, Филиповаца из села Гари и Осоја, Рензоваца Зографски из Тресонча.

Чорнаков није могао а да свој преглед резбе у Македонији не започне ретким сачуваним делима из средњег века, почев од славне скулптуре Климента Охридског са краја XIII века. Главну пажњу проучавања и анализу аутор посвећује, како произлази из наслова књиге, „делима која су настала од краја XVIII века, када се прекинуло са атонском монашком традицијом гипсирања, позлаћивања, дрво ће бити ослобођено свакаквих премазивања и почеће да се дубоко реже у ораховом дрвету како би пластичност фигура и орнаментике добила пуни израз. А слава за то — каже Чорнаков, припада мијачким резбарима из реканског краја". Указујући на чињеницу да су на Балкану деловале и друге резбарске школе, као што су самоковска, тревненска, банска, епирска и бератска, Чорнаков је сматрао обавезним утврђивање и објашњење специфичности мијачког резбарства. При том сматра да је копаничарство код Мијака једна од најважнијих појава у народној уметности Јужних Словена. За разлику од других школа, оно се распростирало по целом Балкану, али је успело да остане самобитно и изузетно. Иако по духу припада светогорском резбарству, оно је саздало своје одлике — пише даље Чорнаков. Код Мијака је такође наглашена флорална орнаментика, али не тако стилизована као код самоковаца и тревненаца. Штавише, Мијаци у тај биљни свет са великом вештином једини уплићу људске фигуре, компонујући фигуралне композиције са представама из Библије, са аутопортретима на резбарском послу. Бројна су мајсторска дела мијачких резбара, међу којима се увек истиче иконостас у манастиру Св. Јована Бигорског, као синтеза њихове уметности, посебно извођача Петра Филиповића Гарке и његове тајфе.

Тако је Димитрије Чорнаков својом књигом пружио акрибичан, на терену проверен, прегледан и целовит приказ делатности мијачких копаничара. У потрази за манама књиге налазимо једну, у њеној штампи, где се ликовни обликовалац определио да фотографије превуче тамним окер тоном. Тиме је очито желео да постигне тонско приближавање боји природног дрвета резбарије, а као резултат су се добили замућени, иначе одлични фотографски снимци. Лепота и минуциозност мијачког резбарства се, уосталом, могу осетити само пред оригиналним делима. Доживљај је свакако најпотпунији пред иконостасима у језгру њиховог деловања, али, бројност, распрострањеност и трајање њихових родова, пружају такву могућност тако рећи до наших дана и у разним крајевима наше земље, јер је последњи представник, Нестор Алексијев, радио све до почетка последњег светског рата, за наручиоце какав је био и краљ Александар (Опленачки маузолеј, Српска црква у Љубљани).

У време пуног размаха њихове делатности током XIX века, дрворезбарство је било веома тражена техника, јер се ниједна саграђена или обновљена црква није могла замислити без мање или више раскошног иконостаса. У панонском басену на српским иконостасима је још од XVIII века негован искључиво орнаментални репертоар мотива с обавезном позлатом. Само у два случаја, у црквама у Сремској Митровици и Моловину, наша се традиционалистичка, јужнобалканска резбарија, а на преласку у XIX век, виеоко горе у Будимпешти, Егеру и Мишколцу, славу је стнцао Никола Јанковић. Проучавање иконостаса XVIII и XIX века се очигледно не може затварати у регионалне оквире, поготову када је реч о потреби да се досегне целовит поглед на њихов развој. У појединачним или интегралним освртима и студијама сликарство је увек имало предност као дисциплина са континуитетом и вишезначношћу порука. Међутим, резба није само оквир иконаслика, већ област са правом на сопствену историју. Допринос њој је сигурно књига Димитрија Чорнакова, која нас уверава да треба хитати с истраживањем и публиковањем онога што су урадили Гавриловић, Марковићи, Девићи, Јањићи, Јанковић и други посленици на овом пољу, све до изданака у доскора живој охридској резбарској школи. Без обзира колико се још може дорећи о самим Мијацима, посебно с историјскоуметничког становишта, можемо сматрати да су Мијаци овом корисном књигом исцрпно проучени.

*Миодраг Јовановић*

Миодраг Јовановић, СРПСКО ЦРКВЕНО ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО НОВИЈЕГ ДОБА. Београд—Крагујевац, Друштво историчара уметности Србије и Издавачка установа „Каленић“, стр. 255 + 235 црнобелих. фотографија и цртежа + 16 илустрација у колору, са регистром

Српска историја уметности још је увек претежно дескриптивна подједнако у описивању иконографских и иконолошких као и ликовних, пиктуралнокомпозицијских састојака уметничких дела. Готово да и нема радова који би проблематизовали уметничке појаве било са историјског, било са теоријског становишта. Нема упитности која би нас довела до потпуније спознаје уметничких појава, њихове историјске неминовности, друштвене условљености и стваралачке надахнутости. Истраживачка радозналост и научна методологија још су ретко упућене ка разоткривању суштинских разлога настанка и нестанка различитих морфолошких и садржајних компоненти архитектонских и сликарских дела, као и утврђивања стварних утицајних чинилаца на формирање уметничког

бића српске уметности новијих времена. Књига Миодрага Јовановића, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба* је дело које није окренуто ка ређању и описивању црквених грађевина и сликарства од Велике сеобе до наших дана, већ расправа која настоји да што потпуније открије суштину онога што би требало да чини особености црквене уметности у датом времену. Пратећи генезу, континуитет, прекиде и метаморфозе новије црквене уметности, Миодраг Јовановић трага за одредницама које треба да нам открију и дефинишу православну суштину и српски дух црквене уметности код Срба за последња три века. Њега занимају принципи на којима је заснована та уметност, ослонци у теолошким и литургијским или традиционалним и прагматистичким полазиштима. Дакле, уместо описа и суве презентације дела, аутора пре свега занимају одговори на питања да ли су поручиоци и извршиоци уметнина, црква, градитељи и сликари имали одређену свест о српском и српскоправославном карактеру уметности и да ли су и како ту свест канонизовали, или програмски дефинисали и како су је материјализовали у уметничким делима. Трагајући за идеологијом српског црквеног градитељства и сликарства, аутор открива контроверзе кроз које она пролази, да би на крају документовано извео закључак децидираног одговора на главна питања постављена током расправе. Приступ и полазишта проучавања грађевина и сликарства религиозног садржаја усмерена на проналажење кључева за њихово декодирање и морфолошко и структурално поимање одвајају ову књигу од уобичајених прегледа развоја српске уметности. Са једном оградом која ову тврдњу делимично оспорава. Наиме, за раздобље од протекла три века не постоји општи преглед црквене архитектуре и сликарства, па ова књига и мимо своје основне намере попуњава и ту празнину у српској уметничкој историографији.

Да би уопште могао да поставља питања и да макар и ограничено приближи незаобилазне одговоре, аутор је, изабравши карактеристичне реализације, компаративно разматрао „теоретска“, боље рећи текстуална објашњења уз остварена градитељска и сликарска дела, утврђујући за сваки период унутар датих противуречности оно што је чинило идејну суштину и полазни основ њиховог настанка и оформљења. Цео текст је подељен на шест поглавља са мањевише познатом и уобичајеном, али не сасвим поузданом, историчарскоуметничком периодизацијом појединих раздобља. Наслови поглавља изабрани су са тенденцијом наглашавања оних елемената који по мишљењу аутора представљају колико суштину особености, толико и исходишта утицајних фактора разматране црквене уметности.

У првом поглављу са насловом „Европеизација у XVIII веку“ разматра се настанак црквених грађевина и сликарства иконостаса од

Велике сеобе с краја XVII, кроз цео XVIII и до почетка XIX века. У том раздобљу су се догодиле највеће промене у српском црквеном градитељству и сликарству. Извршена је готово потпуна акултурација напуштањем традиционалних византијских форми и преузимања католичких или западњачких облика. Овај прелаз није био ни лак ни једноставан нити нагао. Од препознатљиве источно хришћанске црквене грађевине она се у овом раздобљу спољашношћу и унутрашњошћу изједначила са црквом друге религиозне организације и догме. Да ли је тај преокрет био неминован, болан или безболан, насилан или компромисан? Како се и са којим образложењима извела ова метаморфоза и да ли је она произашла из унутрашњих потреба или је извршена под страним спољним утицајима? И сликарство је доживело свој преображај, али се није толико изједначило са барокним сликарством да би се до непрепознатљивости удаљило од традиције. Јер је, без обзира што је барокна резба високих иконостаса највише приближена раскоши и гести западњачке уметности, она ипак остала само веома формалистички оквир традиционалних сликарских програма. Миодраг Јовановић је у овом поглављу распростра сва противуречја датог периода, показао је да су претежно спољни утицаји одиграли најважнију улогу, а да је прилагођавање новој средини далеко после Велике сеобе било омогућено процесом одиграним у петровској и постпетровској Русији.

Друго поглавље са насловом „Романтичарски историзам“ обухвата дела настала од четрдесетих до седамдесетих година XIX века у којима и даље траје „европеизација“ преносећи се из крајева северно од Саве и Дунава и на јужна подручја обновљене Србије у којој још нису сазрели услови за неку специфичност или регионалну идентификацију. И градитељство и сликарство овог раздобља трају у постојећим схемама са променама које су понајвише израз ауторских, а не идејних разлика.

„Обнова српско-византијског стила у архитектури“ је наслов трећег поглавља у коме се расправља о доминантним променама у српском црквеном градитељству од шездесетих година до краја прошлог века. То је време у коме се под општим европским романтичарским утицајима окретања ка прошлости покушавају и у српском црквеном градитељству пронаћи облици који више подсећају на наше старе споменике. Под страним подстицајима при крају овог раздобља, дошло се домаћим снагама до веома успешне формуле која је црквене грађевине бар на овом тлу дистингвирала до дотада истоветних са западњачким црквама. Могло би се рећи да је ово поглавље за целу књигу, за ауторове намере најкарактеристичније и да се у њему најбоље огледа примењени метод утврђивања судбине српске црквене архитектуре.

Четврто поглавље са насловом „Полемика о православности у српском црквеном сликарству“ надопуњује претходно поглавље, обухватајући исти период, али представља и супротност у уметничким тражењима сведочећи о потпуно контроверзним полазиштима у исто време у два дисциплинама. Док се у архитектури покушава негирати дотадашњи развој као супротан српском и православном духу огледајући се на старе грађевине, дотле се у сликарству настоји на аргументацији која академски реализам жели прогласити најпогоднијим за дух православља. Аутор, ипак, налази да је у оба случаја извршен значајан помак да се кроз модерни израз како у архитектури чија остварења у овом периоду полазе заправо од постулата академија, где у еклектичној комбинацији огледање на византијску архитектуру има само површну сличност, тако и у симболистичком сликарству академског реализма које хоће да се изједначи са византијском спиритуалношћу.

У петом поглављу насловљеном „У потрази за националним стилем“ анализирају се сликарство и архитектура са краја прошлог и почетка овог века, супротстављајући јасну опредељеност домаћих архитеката ка средњовековним српским споменицима и проблематичних настојања сликара да из једног универзалистичког школовања изграде аутентичну „националну“ уметност без опонашања или прераде византијских предложака.

Шесто поглавље носи наслов „Успон традиционализма“, а у њему се разматрају црквено градитељство и сликарство од друге деценије овога века до наших дана и то како у нашој земљи, тако и у дијаспори, у прекоокеанским земљама. У градитељству се подизање црква може поделити на две струје: она која, нарочито у међуратном периоду, до имитација и копија преноси средњовековне обрасце и ону која би на основу поука модерне архитектуре хтела да оствари само у општим асоцијацијама просторне творевине српског духа, посебно изражену на црквеним грађевинама дијаспоре. У исто време сликарство се сада први пут одређеније окреће ка традиционалној средњовековној српској уметности.

Новије градитељство и сликарство тематски одређено у овој књизи, разматрају се истовремено у више равни. Аутора подједнако занимају питања школовања наших сликара и градитеља као и утицаји развијенијих центара индиректно, преко страних мајстора или домаћих школованих архитеката и сликара. Он настоји да сагледа значај и моћ утицаја једног Ханзена као носиоца ширих, универзалнијих везивања за старије уметничке поуке, исто као и снагу једног Валтровића који из домаће средине утиче на заокрете у уметничком и идејном поступку. Слојевитост текста расправе огледа се у праћењу идеја, њиховом преношењу, искривљавању или другачијем тумачењу, исто као и праћењем дела која по остварењу-

ма носе ознаке доминирајућих струјања у одређеним раздобљима. Чврстину, хомогеност и ванредну вредност ове расправе чини њена утемељеност на евидентно парадигматичним делима од прелазног типа црквених грађевина из Бођана и са Фрушке горе од почетка XVIII века преко Сремскокарловачке катедрале и једнако стилски јасно опредељених барокних и класицистичких цркава широм Војводине, па све до Сентандреје или Савине и београдске Саборне цркве, па опет на прелазне типове цркава као што су београдска Вазнесенска или оне мајстора Дамјанова у Смедереву, Нишу или Сарајеву, да би са посебним нагласком осмотрио цркве које се свесније окрећу ка обнови „српског стила“, какве су доминирајућа Ивачковићева Преображенска у Панчеву или Јовановићева на Опленцу, а затим веома извештена подражавања међуратних Коруновићевих цркава широм Југославије, те Маркова црква браће Крстића и као круна свима Светосавски београдски храм, а као поновно трагање на основу најсавременијих достигнућа проблематичне грађевине из Питсбурга, Монровила или Детроита. Панораму облика, тежњи, проблема, успеха и неуспеха стално прати основно питање шта је у свему српски дух и право православље.

На једнако репрезентативним узорцима као и у градитељству основна питања прате се и преко прелазног сликарства од Хиландара до Бездина, мукотрпног усвајања поука и облика из барокне уметности од Жефаровића и Орфелина до Крачуна, па преко савладаног класицизма до романтизма и мајсторстава реалистичких мајстора особеног Крстића и до искрено побожног виртуозног Предића све у оквирима извршене европеизације, да би се све што се више приближавамо нашим данима почело са трагањима реинтерпретације средњовековних узора како су то покушавали сликари окупљени у групи Зограф, до најновијих покушаја какво је зидно сликарство београдске вождовачке цркве Милића Станковића.

Расправа је у књизи документована бројним добрим, на жалост са штампарске стране недовољно успелим, фотографијама објеката и слика. Представљене су кључне грађевине на којима се заснивају доминације облика и теза у појединим раздобљима као и иконе и иконостаси који илуструју прекретнице у схватањима и употреби сликарства. На крају је и регистар имена, места и предмета.

Завршно поглавље књиге зове се „Криза критеријума“. У њему аутор закључује да српско црквено градитељство и сликарство нису имали једна те иста мерила за своје сакралне просторе и њихово украшавање. Показало, се да је свако време изграђивало своја мерила, односно да најчешће правих мерила, канонизованих правила, писаних или опетованих програма, увржених схватања, неизбежних понављања, учвршћених просторних решења, прописаних тема, распореда, изгледа или једноставно веома укореењених навика није било.

Према анализи распрострањеног материјала следи да су опште прилике, унутарња стања и спољни утицаји различито деловали, а да су у сваком времену тражена објашњења за оно што се чинило најприближнијим идеалима средине. Па и онда када је инспирација тражена на старим изворима, или када се намерно желело остварити национални стил, супротности између остварених дела и прокламованих принципа биле су врло изразите. Познаваоци су тешко могли и у свом времену да прихвате натегнута образложења о наводно сретном споју новог и традиционалног, као што се и данас једва може да оправда сваки покушај да се било архитектура било сликарство практикују изван самог бића уметности и мимо владајућих, односно водећих струјања датог времена које се увек остварује својим изразом.

На науци је да трага за истином и да отклања заблуде. Истраживања треба да омогуће познавање пређених путева освајања идеалних врхова, правце и странпутице којима се до њих долази. Сведоци смо поновних јављања истих настојања да се пронађе формула која би омогућила идентификацију облика српске црквене уметности. И то врло прагматистички у повећаној изградњи цркава. Књига Миодрага Јовановића одговара и на нека веома актуелна трагања, поставке и дилеме, иа се и тиме јавља као незаобилазан приручник инвеститорима и извршиоцима.

Као и увек, и у овом случају могло би се говорити о недограђености идеје, о непродубљеиности продора у суштине за којима се трага, о повлачењу аутора испред ауторитета критичара које наводи, па све до извесне некохерентности термиолошке обраде предмета. Међутим, управо због тога што је књига са правим проблемом изашла у право време и што је по много чему јединствена у свом роду, непотребно је задржавати се на питањима која би одвлачила од онога што је у њој подстицајно за даља истраживања и што она провоцира нарочито млађе истраживаче модернијих оријентација да даље продубљују постављену проблематику. Иако нам је жао да изванредне фотографије, на пример, нису боље репродуковане, то ипак није битно за прихватање књиге и њених порука које отварају нове ракурсе на српску уметност новијег доба.

*Жељко Шкаламера*

Дејан Медаковић, Ђорђе Милошевић, ЛЕТОПИС СРБА У ТРСТУ, Београд, „Југословенска ревија“, 1987, стр. 168 + 124 колор и црнобелих репродукција

Ова књига посвећена Србима у Трсту, њиховим „великим напорима, мудрим хтењима, трговачкој штедљивости и меценатској штедрости“ — врлинама и тековинама са којима

су достојно репрезентовали свој народ у свету, представља целину коју чине седам поглавља и то: *Историја града, Трговина и поморство, Друштвени живот* (аутор Ђ. Милошевић), *Пресудни догађаји, Храм Св. Спиридона, Реч о гробљу и Историографија* (аутор академик Д. Медаковић). Посебне одељке чине *Напомене и Индекс*.

Пре него што се било шта каже о овом делу, ваља најпре одати признање и упутити честитке „Југословенској ревији“ што је у свој издавачки план уврстила ову књигу посвећену Српској заједници у Трсту — својеврсном феномену у свеколиком српству, која се на дирљиво чудесан начин испољавала издижући се у врхове тршћанског економског и друштвеног света и оставивши за собом културну баштину трајне вредности и значаја. Ово дело нису могли написати бољи аутори: академик Дејан Медаковић је сјајни зналац старе културе и уметности Срба ван њихове матице, а Борђе Милошевић један је од последњих тршћанских Срба из редова интелектуалне елите, који је готово цео живот посветио чувању и оживљавању успомена на своје угледне и достојанствене претке и који се већ објављеним делом о Србима у Трсту на италијанском језику афирмисао као најбољи познавалац прошлости Српске црквене општине и њених тековина у Трсту и Италији. Аутори су, дакле, својим угледом и делом могли да гарантују настанак до сада најпотпунијег историјског прегледа живота и рада мале али снажне и утицајне српске колоније у Трсту.

Ако се за тренутак осврнемо на историјску судбину наших сународника развејаних по широким просторима моћних европских царевина, тешко је у њиховој драматичној повести наћи пример боље организоване и виталније етничке заједнице од тршћанске. Имајући у виду све што је за своја два и по века постојања остварила, како се испољавала и шта је учинила у борби за очување свог идентитета и цивилизацијску еманципацију, постаје јасно колико је било захвално и изазовно приступити целовитој обради њеног присуства на ветрометини Медитерана и њеног доприноса српској и јужнословенској културној баштини у свету. Стога су се аутори надахнуто и смело латили сложеног и племенитог задатка да осветле све кључне моменте њене историје, најважније слојеве њене културне и уметничке заоставштине, а посебно многе истакнуте личности — донаторе задужбина, бродовласнике, трговце, банкарне, културнопросветне поеленике и друге заслужне угледнике.

Мада је о Србима у Трсту релативно доста писано, постоје, чак, и монографије, аутори су се, ипак, суочили са многим тешкоћама због оскудице писаних извора. Међутим, упркос томе што писци нису имали претензија да напишу целовиту историју Срба у Трсту, они

су, захваљујући дугогодишњим истраживањима, успели да успоставе до сада најпотпунију слику о животу овог малог али снажног и самосвесног дела српства, који га је репрезентовао у многим видовима делотворне активности и „стекао угледно место у процесу нашег трајног повезивања са културом Европе“.

Из поглавља *Историографија* од Д. Медаковића најбоље се може видети са каквом је прилежношћу и оданошћу теми аутор ушао у потрагу за објављеним списима о тршћанским Србима и са колико је научне критичности и акрибије разматран сваки објављени прилог. У историји уметности познат као истраживач истанчаног нерва с изразитом склоношћу ка историографским истраживањима, Д. Медаковић је управо у овом поглављу на бриљантан начин предочио све важније што је написано о нашим сународницима у луци на северу Италије, задржавши пажњу на ономе што има научну вредност. Он је с изузетном обавештеношћу и објективношћу проценио колико је ко унео светлости у многа питања из живота и деловања тршћанских Срба, откривајући нам мало познате чињенице из проблематике досадашњег изучавања ове теме. Више од сто година, како видимо, траје интересовање наших научника и културних радника о српској колонији у Трсту. Д. Медаковић је прецизно утврдио допринос сваког од следећих истраживача: Нићифора Дучића, Ђорђа Рајковића, Манојла Грбића, Јадрана Ферлуге, Богумила Храбака, Љубомира Дурковића, Јакшића, Мите Костића, Миодрага Пурковића, Ђорђа Милошевића, Марисе БјанкоФјорин, Чедомира Денића и других, без колебања означивши при том неиспитане области и путеве који воде ка изворима нових сазнања.

Управо на тим изворима и сазнањима претходника Д. Медаковић је црпео податке пишући поглавље *Пресудни догађаји*, које представља одиста преглед најважнијих збивања везаних за институционалноправну консолидацију српске православне заједнице, грчко-српски спор, борбу за аутономију и друге догађаје који се односе на додире и везе тршћанских Срба с истакнутим личностима отаџбине и на политичкоослободилачке покрете српског народа према којима су Срби Тршћани имали благодонаклони и патриотски став. Подробно анализирајући настојања Срба да постану самостална национална и верска заједница, аутор је сагледао темељно заснован политички програм који је водио ка учвршћивању националне свести и стварању политичког јединства са Србима у осталим деловима АустроУгарске монархије.

Унутрашњи живот Српске црквене општине, издвојене из крила грчке заједнице и тако коначно осамостаљене, одвијао се у строгим оквирима који су утврђени Правилима прихваћеним на Скупштини 1772. године. Касније измењена и штампана *Статутарна правила на-*

*рода и братства српскога* која је Д. Медаковић исцрпно коментарисао, говоре о томе са колико су далековидости и промишљености тршћански Срби регулисали правни основ свог постојања и живота и са каквом су се националном и етничком самосвешћу односили према средини у којој су егзистирали. Одредбе ових правила које се односе на цркву и школу најбоље говоре о њиховим погледима на будућност.

Искуство и зналаштво Д. Медаковића као историчара уметности и специјалисте за српску уметност XVIII и XIX века најбоље су дошли до изражаја у уобличавању поглавља о храму Св. Спиридона. Писац је један део овог текста посветио старом храму Св. Спиридона, који су Срби подигли 1753. године да би га пред градњу нове цркве порушили средином XIX века. Архитектонскопросторну и стилску анализу ове занимљиве грађевине аутор је извршио на основу сачуване документације: једног савременог цртежа и бакрореза, а опис унутрашњости цркве извршио је на основу изгледа њеног ентеријера представљеног на једној малој уљаној слици из средине прошлог века. Њему, ипак, није било тешко да на темељу можда не сасвим поуздане документације, изврши тачну дескриптивну стилску анализу овог непостојећег споменика чији иконостас и зидна декорација одређују његову припадност барокном стилском схватању приморске варијанте.

Када је српска заједница била на врхунцу своје економске моћи и када су њени најугледнији представници припадали градском патрицијату, појавила се тежња да се у складу са пробуђеним осећањем извесног градског поноса и грађанског престижа, сагради нова црква монументалних размера и репрезентативног изгледа. Та тежња је и остварена на начин који доликује културно развијеној средини: расписан је конкурс на коме је 12. X 1859. године изабран и награђен пројекат Карла Мачиакинија по коме је храм коначно саграђен 1869. године. Унутрашња декорација поверена је Ђузепеу Бертинију и Антонију Кареонију. Настала у сасвим друго време, импозантна српска православна црква у Трсту одражава настојање тршћанских Срба да се храм сагради у духу српсковизантијске уметности. Ово схватање и настојање проистекли, како каже Д. Медаковић, из идеја европског историзма, били су узели маха и у Србији па је разумљива тежња наших сународника у Трсту да ова схватања оживотворе у архитектури свог новог храма. Међутим, Д. Медаковић је на основу продубљене и компетентне анализе свих архитектонских, просторних и стилских елемената установио да је тршћански храм Св. Спиридона типичан пример еkleктицистичког дела насталог комбинацијом архитектонских елемената различитог стилског порекла са тежњом да се истакне византијски дух грађевине, али изнад

свега да то буде „што велелепнији и монументалнији храм, грађевина којој је намењено да буде симбол трговачке моћи“ тршћанских Срба. Исти ефекат постигнут је зидним декорацијама у унутрашњости цркве и иконостасом на коме је избор представљених светитеља прилагођен идеологији коју је Карловачка митрополија утврдила већ у време патријарха Арсенија IV Шакабенте. Аутору текста о цркви Св. Спиридона ништа није промакло: он је на моделу сажете монографске студије приказао све релевантне вредности и особена својства овог једног од најзначајнијих споменика у Трсту, који остаје као трајно сведочанство не само о изузетној економској моћи српских трговаца и бродовласника, већ и знамен њихове самосвести и културног ступња до којег су досегли у стогодишњој борби за престиж.

Српско гробље у Трсту коме Д. Медаковић поевећује можда мању пажњу него што ова изузетна сепулкрална целина заслужује, представља исто тако доказ о угледу и моћи Срба у Трсту, али и занимљиву галерију меморијалнокулпторалних остварења уметника и клесара тог времена. Како градитељску баштину Срба у Трсту поред храма Св. Спиридона и гробља са капелом чине и друге грађевине профане намене које су у једном броју очуване, ваљало их је бар споменути, а о најзначајнијим и казати коју стручну реч на основама критерија историје уметности.

У целини узевши, Д. Медаковић је на темељу истраживања која је обавио, не само значајно померио границе наших сазнања о културним и уметничким тековинама Срба у Трсту, већ је засновао и проширио један сасвим нови поглед на српску етничку заједницу у контексту њеног вишестраног доприноса како јужнословенској тако и медитеранској култури, привреди и другим областима духовне и материјалне продукције. Он је као врстан писац упечатљиво и снажно исписао дирљиви летопис о већ ишчезлој српској колонији у чијим је основама утемељена колико поуздана научна мисао толико и поетика казивања. У том срећном споју ово повесно штиво нашло је свој најбољи израз. С извесном узвишеном сетом и осећањем жала за биолошким крајем честите и часне српске агломерације, проф. Медаковић је свом тексту дао одређену литерарну димензију која га сврстава међу најлепша штива у његовом импозантном историјскоуметничком и списатељском опусу.

Део рукописне целине који је написао Ђ. Милошевић, стоји у комплементарном односу са делом чији је аутор Д. Медаковић. Сажето се осврнувши на историју града, писац је скицирао миленијумску прошлост Трста акцентујући специфичност његовог вртоглавог развоја у XVIII и XIX веку као лучкотрговачког града у коме су Срби нашли плодно тло за свој свеколики делотворни размах. У нешто

опсежнијем поглављу под насловом *Трговина и поморство* аутор је највећу пажњу посветио угледним српским породицама чији су представници највише допринели развоју ових грана. Марљиви и предузимљиви Требињац Јово Куртовић, који је стекао богатство и углед и први увео директну поморску везу са САД, био је први из плејаде Срба који су као припадници чувених породица Војновићи, Ризнићи, Теодоровићи, Милетићи, Николићи, Квекићи, Гопчевићи, Скуљевићи, Вучетићи и Ковачевићи били водећи пословни људи Трста у XVIII и XIX веку. Њихов друштвеноекономски положај и допринос развоју поморства и трговини Трста и Италије још увек није довољно сагледан, иако је по мишљењу Ђ. Милошевића и претходних истраживача био огroman. То је с разлогом забележено у свим публикацијама и студијама које је Ђ. Милошевић обилато користио. Сликвито и документовано Ђ. Милошевић је обрадио удео богатих и пословно успешних Срба у друштвеном животу Трста који су стицањем угледа играли запажену улогу у свим областима јавне делатности. Посебно су занимљиви подаци о донаторским и хуманитарним склоностима Срба као и о стварању научноинтелектуалног слоја, који је у културнопросветној и здравственој прошлости Трста оставио неизбрисиве трагове.

Познат као изврстан познавалац прошлости Срба у Трсту, Ђ. Милошевић је у својим прилозима ограниченог обима презентовао есенцијалне податке који уверљиво илуструју допринос српског живља тршћанском бродарству, трговини, банкарству, грађевинарству и уопште привреди као и културнопросветну активност усмерену ка очувању њеног властитог националног и духовног бића. Милошевићев удео у *Летопису Срба у Трсту* добија посебно на уверљивости ако се посматра као део целине коју успоетављају оба аутора. Уз Медаковићев текст, Милошевићев стиче својства оне потке којом се ткиво књиге аргументовано уобличава у вишеслојно јединство коме као таквом ништа не недостаје. Тако су два писца, иако неједнаког списатељског дoмета и приступа, сачинили књигу са поливалентним набојом из које тече бујица аутентичних научних информација о достојанству и поносу тршћанских Срба, који су далеко од матице брижљиво и страшно чували њене традиције. С друге стране, књига зрачи присном топлином и инспиративношћу којом је писана и подстиче на размишљања о великој епохи Трста, коју су Срби обележили дубље него било који народ што се ту сплетом историјских околности судбински стекао. Вишезначне врлине ове савесно и интелигентно писане књиге огледају се, најпре, у потпуној научној заснованости исказа, у узајамном прожимању изворних података и поузданости њихове интерпретације, у ослобођености од сваке патетике и у лепоти

одмерене експликације сваког открића и констатације. Најзад, једно од њених истакнутих својстава јесте одређивање тачне мере саопштења у оквиру појединих тема и успостављање равнотеже на нивоу опште целине. Без недостатака који би могли да се јаве у делима ове врсте, а избегнути добрим делом ангажовањем двају признатих и угледних аутора, *Летопис Срба у Трсту* ће ући у круг оних књига које су недостајале нашој култури и од које ће се увек полазити у свим будућим истраживањима прошлости, културе и уметности Срба у далеким крајевима ван граница старог отачества.

Ретко када је потписник овог приказа био у прилици да се суочи с овако лепо уређеном и ликовнотехнички опремљеном књигом. Зaslуге за њену хомогеност у погледу текстуалног и илустративног дела има свакако уредник издања Радмила Путниковић Матић, која се у оваквој улози потврдила више пута као зналац свог посла. Међутим, два су мајстора дали пресудан допринос да књига својим ликом и унутрашњом ликовном структуром постане готово изузетак у нашој издавачкој продукцији. Реч је о Миодрагу Вартабедијану који је маестрално уобличио ово издање као целину давши му ознаке прворазредног дизајнерског остварења, које надмашује многе луксузне и претенциозне едиције. Суштина његовог удела у креирању ове књиге јесте у томе што је, у настојању да оствари својеврсну ликовнотехничку вокацију, успео да очува дух и патину летописа о тршћанским Србима као дирљиве историјске хронике, коју је преточио у велику и узбудљиву ризницу отпретену кључем свог умећа. У томе су му много помогли Димитрије Манолев, аутор бриљантних колор фотографија, технички уредник Лазар Опинћал и „Горењски тисак" из Крања, штампарија која је достојно обавила свој задатак — управо онако како је то „Југословенска ревија" као супериорни творац и издавач лепих књига — желела.

Овим узорним издавачким подухватом и вредним делом правремено и часно се одужујемо великом дугу нашим дичним и заслужним саплеменицима без чије би написане повести као што је ова, остале празне странице историје српског народа у туђини.

*Радомир Станић*

Никола Кусовац, СРПСКО СЛИКАРСТВО XVIII И XIX ВЕКА. Каталог збирке Народног музеја — Београд. Народни музеј, Београд 1987, стр. 252

Када би код нас било уобичајено редовно објављивање рефералних публикација пре „научних синтеза", када би дакле имали све пописе, серије каталога и корпусе грађе за нашу



историју уметности пре више или мање претенциозних монографија, биографија, огледа и прегледа општих и посебних историја појединих раздобља, стилова, ликовних дисциплина и уметничких покрета, онда би појава једног каталога могла да се пропрати само проширеном библиографском белешком. Али када и поред службене дужности, правних одредаба из општих аката наших музеја, архива, библиотека и завода и стручне обавезе у њима запослених радника, деценијама чекамо да се појави неки нови каталог, библиографија или грађа, чак и омањих збирки, онда не можемо а да се не одушеavimo сваким новим издањем без каквог нема фундаменталних истраживања ни правог научног рада. Поготову када такво издање пружа сва обавештења о садржају целе збирке.

За заштиту културног наслеђа, за комплетан увид у баштињена добра и праћење њиховог стања и кретања пописи и каталози чине примарна документа свог утицаја и деловања. Не само што се таквим иубликацијама у великом делу остварује и сама заштита како у датим установама тако и у ширим домаћим и страним срединама, већ се шири познавање и култура чувања и заштите. Ово су познате, баналне поставке, али се на њих враћамо управо због ретког појављивања неопходних првих и примарних публикација ове врсте да би подвукли и иајнепосреднију корист од објављивања збирки, а тиме сигурно највредније инвестирање у ову врсту издавачке делатности. Никада се и није предпостављало да би неко ускратио средства за ове публикације, па је с тога зачуђујуће да се оне не појављују у чешћим интервалима, систематски и плански да би се, у сагледљивом термину могао довршити један од првих послова заштите културних добара. Не би требало подсећати на предострожности за елементарне несреће или осигурања за непредвидиве ситуације каквим обилује наше искуство, а за које и ова врста обезбеђења представља документа правне и историјске реконструкције. Нити је број збирки и предмета у њима недокучив да с правом не бисмо очекивали да ћемо у догледно време да видимо све збирке презентоване на исти начин и то као основе за разна истраживања и као вид заштите добара у њима. Одатле потреба да се враћамо на ове захтеве садржане у нашим општим програмима.

Није спорно да је према не тако давним временима несравњиво увећана издавачка делатност популаризирајућег карактера допринела ширењу уметничких и историјских сведочанстава, али за хармонични друштвени развој није свеједно да ли се изабраним штампарски блештавим примерима треба потискивати стварна распрострањеност појава и њихова истинска компаративна трајна вредност. Није свеједно да ли се, најчешће, из лукративних и сујетних разлога и интереса друштвена средства троше на изведена секундарна уместо на примар-

па издања. Ма колико уважавали ефекте детаља у висококвалитетној репродукцији ипак нас они морају остављати немирнима над пустоши потпуних информација. Живимо у веку информатике где се пре свега тражи приступачност базе података, а тек затим судови и оцене које често не могу превазићи модне хирове датог времена. У оваквим размишљањима асоцирамо примере попут Петковићевог *Прегледа црквених споменика...*, тог ма колико штампарски неугледног али незаобилазног водича и подсетника или примера томова *Класицизам код Срба* који су нам неовисно од разумљивих нежељених недостатака проширивали видике и путеве истраживања, да би са жаљењем констатовали о спорости излажења сличних дела.

Најновија књига марљивог Николе Кусовца „СРПСКО СЛИКАРСТВО XVII И XIX ВЕКА" најавило је нову серију каталога уметничких збирки Народног музеја у Београду јер је у предлисту књиге наслов едиције — Историја уметности I. Тако се већ од предлиста радујемо књизи у нади да ћемо ускоро угледати и томове других збирки. Кусовчева књига замишљена је и остварена искључиво као стручни каталог збирке српског сликарства XVIII и XIX века која се чува у Народном музеју, односно као примарно обавештајно средство за 1.291 предмет дате колекције. Сем уводних напомена на две стране и једног азбучног регистра каталог не садржи никакве попутне текстове. У уводу се само указује на историјску судбину подељености српског народа у претходна два века и на преломне тренутке када је уметност одражавајући историјске особености била раздвојена или уједињена захваљујући пре свега њеним носиоцима, како делатношћу Доситеја, Вука и Стерије тако и сликара који су деловали у свим политички раздвојеним српским земљама. Ту се објашњава и зашто је у каталог уврштено неколико Хрвата, хрватских сликара, један Словенац и више странаца који су деловали у Србији или радили српске теме.

Каталог обухвата 1.138 дела од 133 српска сликара и 51 дело од 23 страна сликара. У збирци има неатрибуираних дела од којих су 93 приписана непознатим српским уметницима, а 33 непознатим страним сликарима. Цела материја класификована је по азбучном реду ауторских презимена. Иза имена сликара дати су најкраћи подаци о времену деловања и школовања сликара, а затим хронолошки поређана дела са основним подацима о настанку дела, техници, величини, сигнатури, инвентарском броју у музеју и броју фототеке. Уз већи број сликара на крају кратких биографских података дата је и основна литература о сликару. Свака каталожка јединица попраћена је фотографијом која носи исти каталожки број. Редни бројеви каталожких јединица континуирано теку од првог до последњег дела у збирци. Описом и фотосом сваке слике из збирке остварен је потпун увид у целу збирку. Јасне

фотографије, без обзира на њихову величину значајно употпуњују садржај каталошких јединица.

Унапред смо склони хвалоспеву овог дела из свих претходно наведених разлога с тога што управо својим тоталитетом омогућује и подстиче на све врсте истраживачких радова и тема српског сликарства XVIII и XIX века, Тим пре што се ради о представљању једне збирке која, поред оне у поседу Матице српске у Новом Саду, највише може да одговори на сву проблематику и сва питања предметног сликарства из датог времена. Целокупност збирке, сва дела и она најрепрезентативнија, велика и нашироко позната, као и мала, успела и неуспела која се ретко или никако виђају, изазов је за дубље продоре у социологију српске уметности подједнако као и у понирање у суштину уметничког бића српске уметности одређених раздобља. Противно некритичким приступима као и разноврсним манипулацијама које нужно произилазе из непотпуног познавања и субјективизираних елиминација, у целовитости збирке налазимо сатисфакцију да можемо себи предочити целу истину о уметничком, националном и социјалном бићу на које се односи. До каквих нас све закључака доводи или на шта нас све упућује овај каталог можемо разабрати из самог бројчаног разврставања презентованих дела. Наравно са свим обзирима и оградама које овакав *ad hoc* поступак изазива, али и са сазнањима о предностима које он пружа. Већ на први поглед српско сликарство XVIII и XIX века према овом каталогу састоји се из претежно портретног (око 750 дела) и црквеног сликарства (око 280 дела). Иако знамо да је однос обрatan, да је црквено сликарство најраспрострањеније и доминантно овај бројчани однос ипак показује да се оно састоји углавном из две наведене врсте. Портретно сликарство збирке презентовано је углавном допојасним портретима, око 680 дела са 38 репрезентативних фигуралних портрета и свега 10 удвојених и три породична портрета, као и педесетак портретних скица. Црквено сликарство чини 225 икона и 35 религиозних композиција. Већ сам нумерички однос мале заступљености других сликарских тема и садржаја, свега 79 пејзажа, 20 мртвих природа, 50 историјских и митолошких композиција и 20 жанр сцена говори по себи о карактеру српског сликарства XVIII и XIX века. Акт је овом сликарству готово непознат јер од 8 актова једна је религиозна слика са Адамом и Евом (из 1835) и то копија, по три су скице и студије за слике, једна копија по Рубенсовој митолошкој сцени и 3 слике Влаха Буковца уметника са стране. Велике бројчане разлике међу сликарским темама у збирци Народног музеја јасно упућују на даља истраживања и проучавања друштвеног одређења и историјске условљености овог сликарства као и на пример проучавања портрета у широком подручју подунавских земаља.

Овај каталог имао је по много чему свог претходника у каталогу велике изложбе Српско сликарство XIX века, коју је на Београдском сајму 1982. године организовао Никола Кусовац у сарадњи са Галеријом Матице српске и Музејом града Београда. И у том каталогу је сваку каталошку јединицу пратила фото графика дела. Основна разлика, поред тога што је то био каталог изабраних дела, била је у класификовању материјала. У каталогу из 1982. материја је разврстана по ауторима хронолошким редом, а у каталогу из 1987. по ауторима азбучним редом. Нема сумње да је друго новије решење формалистичко и нефункционално, упућено само добрим познаваоцима. Требало је и у новом каталогу усвојити хронолошко разврставање, примереније уметничком континуитету и историчарским истраживањима, а казалом или издвојеним регистром аутора омогућити налажење аутора у појединим периодима. Слична примедба мора се ставити и на састављање постојећег Регистра. Регистар је несистематичан и непотпун па садржајем осиромашује вршење разноврсних претрага, а непотпуношћу онемогућује налажење свих каталошких података. Регистар садржи имена аутора и сликаних особа, али недистингвираним гшсмом, па се у њему не разликују ове две категорије лица. У њему су и нека имена места рођења и смрти аутора, школовања и деловања уметника и понеки назив слике као на пр. Бабакај. Док је регистар имена особа потпун, регистар места вршен је по избору па не одражава садржај каталога, што је нарочито осетљиво за претраживање конкретних географских пејзажа. Уопште сматрам да је и за ову прилику требало саставити више регистара и то одвојени ауторски и именски, регистар места, хронолошки и предметни регистар по врстама слика како би се могла вршити сва унакрсна претраживања у каталогу и збирци. Сматрам да публикације из ове едиције не би смеле да буду лишене историјата настанка, развоја и живота збирке и дела у њој као и више обавештајних средстава о коришћењу збирке.

Закључујући овај приказ не можемо а да поново не изразимо жарку жељу и наду да ће нас Народни музеј у Београду обрадовати редовним излажењем најављене едиције и да ће га следити остали музеји на путу обнарођивања својих ризница.

*Жељко Шкаламера*

Јован Нешковић, РЕВИТАЛИЗАЦИЈА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ, Београд, Архитектонски факултет — постдипломске студије из заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа, 1986, стр. 125 + 123 илустрације у виду цртежа и црнобелих фотографија.

Улазећи у последњу годину четврте деценије свог активног рада, служба заштите споменика културе и сви остали чиниоци непосредно

заинтересовани за очување културне баштине Србије суочавају се са чињеницом да је ревитализација споменика културе данас једна од најсложенијих, али истовремено и најактуелнијих видова заштите културног наслеђа, који у нашим друштвеним и економским условима, или боље рећи на садашњем нивоу друштвене свести, још увек није добио одговарајући значај, нити је обележен резултатима које вредности наших споменика и њихових целина заслужују. Релативно скромних кадровских могућности, недовољно утицајна, опхрвана својим властитим тешкоћама и антажована превасходно на приоритетним задацима физичке заштите највреднијих културних добара, служба заштите не успева да се обухвати и интензивније бави питањима ревитализације споменичких објеката, осим у случајевима када су у питању споменици који се налазе у конзерваторском третману или за чије је оживљавање заинтересована шира друштвена заједница. Овде је претежно реч о сакралним споменицима од изузетног значаја или о оним објектима друге врсте чију целовиту заштиту може да финансира Републичка заједница културе или инвеститор спреман да уложи своја средства ради уношења оних функционалних садржаја који одговарају његовим производним или другим интересима. С друге стране, једностраним урбанистичким плановима или неинвентивним пројектима нових објеката разноврсне намене у градским насеобинама доведени су у питање делови одређених агломерација и старих градских језгара понајчешће зато што служба заштите није стигла да документује, истражи, валоризује и заштити овакве целине и што у редовима архитектата у пројектантским организацијама, урбанистичким службама и другим надлештвима нема довољно осетљивих и заинтересованих људи који би се успешније бавили питањем ревитализације. По свему судећи, добар број архитектата током школовања на факултетима није стекао довољна стручна знања, нити је могао да буде усмераван према пројектовању ове врсте. Најзад, недовољно распрострањена мисао и свест о томе да се мање вредне архитектонске грађевине чије су их ишчезле првобитне функције довеле у незавидан положај, могу спасти ако им се новим разноликим садржајима обезбеди одговарајућа намена, у значајној мери отежава проблем ревитализације споменичких објеката. Дода ли се томе чињеница да су многе инвестиције ускраћене и да у условима економске кризе нема потребних средстава за ову врсту заштите очуваних и до одређеног степена угрожених здања, онда се може схватити доста суморна слика стања у коме се налазе како поједини објекти, тако и њихови комплекси чија је судбина доста неизвесна. Да се не би успоставила погрешна представа о овом виду заштите, ваља се подсетити лепих резултата које је остварила не само конзерваторска служба, већ и други, наравно, у сарадњи с њом. Многи споме-

ници и њихови ансамбли ревитализацијом су пронашли не само пут свог опстанка, већ су новим функционалним садржајима обезбедили себи и приходе за одржавање и остале услове за испуњавање своје културноисторијске мисије. Било је, додуше, случајева неуспелих решења која су се приближила деградацији споменика, али су, у целини узевши, досадашња искуства позитивна и подстицајна.

Схватајући, с једне стране, значај ревитализације споменика као неизбежног савременог вида заштите који се заснива на поузданим начелима и методолошким поступцима, и увиђајући, с друге стране, слабости и недостатке у постојећим кадровским структурама у пројектантским и другим организацијама у погледу стручне спремности архитектата и других стручњака за квалификовани рад на ревитализацији културног наслеђа, при чему се не могу сасвим изузети ни организације заштите. Архитектонски факултет у Београду је у Програму постдипломских студија из заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа веома запажено место дао функционалном осавремењавању споменика културе. Др Јован Нешковић, професор Архитектонског факултета, истакнути истраживач наше архитектонске баштине и еминентни конзерватор, написао је књигу *Ревитализација споменика културе*, која је произашла из предавања на поменутом постдипломским студијама. Књигу је издао Архитектонски факултет.

Намењена превасходно постдипломцима и другим посленицима у области заштите, као и архитектима у пројектантским организацијама, ова књига има много шири значај него што на први поглед изгледа, нарочито када се има у виду оскудица сличних издања и недостатак смишљенијих облика објављивања стручне литературе, у виду приручника или осталих помагала у погледу стручног образовања и усавршавања. Појаву ове књиге, као и објављивање изврсног приручника др Слободана Ненадовића *Заштита градитељског наслеђа*, штампаног пре шест година у издању Архитектонског факултета треба, стога, поздравити као успешан покушај отклањања наведеног недостатка и као пример који треба следити.

Наговештавајући у предговору да је основни задатак књиге да се на основу досадашњих теоретских и практичних радова систематизују главни проблеми ревитализације споменика у циљу изграђивања стручног приступа, аутор у уводном делу објашњава појмаве и указује на почетке рада на стручној ревитализацији споменика културе, при чему истиче да је активан рад на преуређењу споменика и њихових целина релативно касно уследио што се делимично може повезати с историјским процесом развоја заштите. Практично, због неизграђених теоретских ставова, принципа и методологије ревитализације, овај вид заштите бивао је у другом плану, да би се променом друштвених услова и развојем теоретске ми-

сли све више афирмисао. Атинска и венецијанска повеља формулисале су основна начела ревитализације, а бројни међународни симпозијуми и стручна саветовања у земљи потпуније су разрадили утврђене принципе и одредили сигурније путеве у раду на функционалном осавременавању споменика различите врсте и временске припадности.

После предговора и увода долазе четири поглавља од којих се прва два односе на циљеве и начела ревитализације и на методологију ревитализације. Као основне циљеве ревитализације споменика, аутор истиче: 1) Очување појединачних објеката, просторних целина и амбијената из прошлости укључивањем у савремене функције, како би се постигла не само физичка заштита, већ и активна улога градитељског наслеђа у савременом друштвеном и културном развоју и изграђивању хумане људске средине. 2) Обезбеђење потребних хигијенских и здравствених услова за живот у историјским објектима и амбијентима и њихово коришћење у складу са савременим стандардима, нормама и потребама становништва и 3) Преуређење историјских грађевина за старе или нове намене у границама и начин којим би се обезбедило очување природе, карактера, значаја и споменичких вредности објеката и историјских амбијената. Што се тиче начела значајних за спровођење поступка ревитализације, Ј. Нешковић сматра основним начелима: начело континуитета функција, начело одговарајуће функције споменика, начело техничкохигијенске санације и историјских грађевина и целина и начело очувања аутентичности споменика и његових споменичких вредности.

Методологија ревитализације проистиче из опште методологије рада на заштити, с тим што се одликује извесном специфичношћу у поступку, с обзиром на потребе укључивања споменика у савремене функције. Истраживање споменика је несумњиво једна од најважнијих методолошких одредница, у процесу рада на ревитализацији, после чега утврђивање намене, пројектовање и извођење радова обележавају редослед методолошких фаза од којих се свака одликује самосвојношћу и сложеностју. За њихову успешну реализацију први услов је, свакако, стручна квалификованост људи укључених у све ове веома комплексне и осетљиве послове.

Треће поглавље ове књиге суштински предочава све релевантне проблеме ревитализације. У њему је најпре указано на друштвеноекономске проблеме функционалног оживљавања споменика у складу са конзерваторским принципима. Функционалне промене просторних целина и архитектонских грађевина у прошлости настајале су, по речима Ј. Нешковића, ишчезавањем одређених цивилизација, друштвених система и развојем нових облика живота, другачијих видова привређивања и друштвених односа. Други вид функционалних промена спо-

меничких комплекса настаје у условима индустријализације и савремене урбанизације при чему су револуционарне промене у развоју технике и технологије у области производње директно утицале на престанак функција многих објеката, Савремена урбанизација један је од битних чинилаца који непосредно делује на функционисање насеља, а тиме и појединачних споменика. Појава исељавања становништва и изумирање агломерација — два су важна момента која одређују проблематику функционисања насеобина. Пораст становништва и промене у његовој структури такође условљавају функционалне промене одређених историјских и архитектонских целина.

Уколико се не остваре одговарајући друштвени и економски услови, не може се рачунати на успешност у реализацији већих подухвата ревитализације. Поред проширења извора финансирања, неопходно је да се просторним и урбанистичким плановима опредељује решавање услова ревитализације, наглашава аутор, указујући на чињеницу да проблематика заштите, па и ревитализације градитељског наслеђа није била до сада на одговарајући начин заступљена у овим планским документима.

Осврћући се на стање историјских грађевина и на савремене потребе за адаптацијама, Ј. Нешковић веома прегледно систематизује проблеме и недостатке које треба решити и отклонити да би се ревитализација могла успешно остварити. Ти проблеми су: архитектонски објекти из прошлости не задовољавају основне савремене захтеве и потребе становништва у хигијенскоздравственом погледу; функционалне схеме старих објеката често не одговарају потребама савремене организације простора; коришћење историјских грађевина суочено је са рђавим стањем материјала и конструкције и тешкоћама редовног одржавања; коришћење историјских објеката веома често се суочава и са проблемима психолошког карактера — навикама и жељама становника и могућностима њиховог прилагођавања животу у историјском амбијенту. О сваком овом проблему и недостатку писац даје шира објашњења, указујући не само на њихов значај, већ на императив њиховог разрешавања. Да би их што пластичније приказао, он узима као илустрацију примере из нашег очуваног градитељског наслеђа.

Истакнуто место у књизи заузима пишево становиште у вези с очувањем аутентичности и вредности споменика при њиховој ревитализацији. Како није лако обезбедити савремену функцију историјских објеката без одређених промена, Ј. Нешковић наглашава важност питања чија је суштина у утврђивању што потпунијих мерила вредновања на основу којих би се могле вршити сигурније процене о томе какве се промене могу предузети на једној грађевини, а да се тиме битно не нарушавају њена аутентичност и споменичка својства. У том смислу он сагледава два основна критеријума: 1. опште критеријуме који се заснивају

на научној валоризацији споменика и њиховој категоризацији по вредности и значају и 2. посебне критеријуме који се односе на анализу сваког споменика појединачно са становишта његових архитектонских карактеристика и вредности, будући да се при адаптацијама нарушавају управо архитектонске вредности споменика. Шире образлажући и ове критеријуме, он тачно прецизира која је то мера сигурности да се не изневери ниједно мерило, а да се постигне циљ очувања аутентичности и задовоље потребе и захтеви ревитализације. Тако при настојању да се очувају органска целина и првобитна концепција споменика, професор Нешковић посебно истиче потребу очувања: унутрашње диспозиције, конструктивног склопа и материјала, спољног изгледа и ентеријера споменика. Озбиљну резерву он испољава при надзиђивању и дограђивању историјских објеката, сматрајући да су то изузетни поступци чија је примена условљена природом споменика и положајем у простору који би омогућили ове интервенције, а да се не деградира ни постојећи објекат, ни амбијент у коме се налази.

Веома конкретна и практична обележја у Нешковићевој књизи има поглавље „Могућности ревитализације споменика културе“. На почетку се указује на смисао и значај сталних и повремених функција споменика у савременим условима, при чему се истичу позитивне и негативне стране, нарочито када је реч о функцији споменика у области туризма. Наводећи неке негативне примере „туристичке експлоатације“ споменика културе, аутор закључује да су оне у супротности са потребама њихове заштите, па стога у таквим случајевима споменике морамо бранити од туристичких намена.

Да би се предочиле могућности ревитализације градитељске баштине у ширем смислу те речи у светлу већ постигнутих искустава код нас и у свету, а и у контексту замисли и идеја које се истичу, аутор се осврнуо на готово све врсте споменика културе посебно се задржавајући на онима у оквиру којих су већ искоришћени одређени потенцијали и где су јасно сагледане реалне и практичне могућности. Разматрајући проблем функционалног осавремењавања архитектонскоархеолошких целина као веома значајних културноисторијских комплекса, Ј. Нешковић првенствено потенцира њихову природу споменика у рушевинама која их лишава могућности да приме неку практичну намену, као што ће бити случај са другим објектима очуваних архитектонскопросторних и конструктивних склопова и облика. Стога се њиховом ревитализацијом у виду споменичке презентације остварује превасходно културно-историјска функција преко које се оне укључују у активни живот доприносећи подизању опште културе, друштвене свести о вредностима из прошлости и хуманизацији простора. Као основни принцип уређења архитектонскоархеоло-

лошких целина може се, према томе, сматрати њихово уређење као историјских амбијената и археолошких паркова. Зависно од тога где се ове целине налазе, да ли изван или у савременим насељима, могу се примењивати ови или они облици ревитализације целина: повремена презентација с одговарајућим садржајима прикладна је за целине ван насеља, а за оне унутар насељина могућа је стална презентација чији су осмишљени садржаји саставни део живота средине. Ако су, међутим, у питању повремене функције амбициознијег карактера при којима се споменичка презентација, као приоритетна, може угрозити, онда може доћи до непожељних девастација са лакшим и тежим последицама, које се са муком превазилазе и отклањају. Све ово упућује на закључак да је питање ревитализације архитектонскоархеолошких целина у савременим насељима колико сложено, толико и осетљиво питање.

Многи значајни антички споменици одавно су постали прави изазов за функционално оживљавање. Зато су и искуства у свету и код нас на овом плану значајна. Њихово савремено коришћење засновано је на споменичкој презентацији. Мада се често прибегава васпостављању првобитних функција код неких објеката (амфитеатри и сл.), чешће се антички споменици, махом очувани у рушевинама, користе у склопу културних манифестација и приредаба као позорнице и амбијенти за одржавање драмских, оперских представа, рецитала поезије, музичких концерата... Значајно је истаћи да су позитивна искуства која аутор наглашава у готово свим земљама постигнута управо када је реч о ревитализацији античких споменика с обзиром на чињеницу да је у безмало свим познатим примерима доследно остварена тежња да савремена функција споменика не буде у раскораку са његовим културноисторијским вредностима.

За нас је од особитог значаја поглавље које се односи на ревитализацију средњовековних градоватврђава, утврђења и војних објеката с обзиром на знатан број ових ансамбала очуваних у нашој земљи и амбиције у вези са њиховим функционалним оживљавањем. Различито порекло, неједнаки типови, услови настајања и развоја, као и неједнак степен очуваности ових споменичких целина, имају несумњиво велики утицај у избору начина и могућности њихове ревитализације. Такође, степен њихове истражености и положај у односу на насеља и комуникације имају значајну улогу у избору вида ревитализације. Оне тврђаве које се налазе у склопу савремених насеља имају највеће могућности за укључивање у савремене функције, а оне се најчешће остварују на начелима њиховог уређења као историјских амбијената и археолошких паркова са уклапањем у свакодневни живот кроз различите намене најбоље очуваних објеката — музеје, лапидаријуме, изложбене просторе или као угоститељске објекте посебног типа. Наводећи при-

мере остварених решења код нас или, пак, идеје које су остале само у пројектима, Ј. Нешковић је приказао широк репертоар могућности оживљавања ових објеката, али је истовремено као искусни конзерватор и истраживач средњовековних градова (Рас, Смедеревска тврђава и др.) указао на сложеност и осетљивост проблема укључивања ових комплекса у савремени живот, особито када је реч о оним који су неприступачни.

Ништа мање за наше конзерваторе и друге заинтересоване стручњаке неће бити занимљиво поглавље у коме је обрађен проблем ревитализације и уређења манастирских целина и споменика сакралне архитектуре. Највећи број наших манастира задржао је првобитну функцију, што није случај са неким у Македонији и другим областима. За ове прве проблем ревитализације, односно савремених функција у принципу се уопште не поставља, али се намеће питање усклађивања првобитне намене са савременом презентацијом манастира као споменика културе у циљу постизања културних, едукативних, туристичких и других друштвених ефеката. Како значајнији и угледнији манастири у својим комплексима имају објекте који нису укључени у првобитну функцију (трпезарије и др.), питање њиховог ревитализовања у смислу уношења нових културних садржаја најбоље је у нашим приликама решено на примеру трпезарије манастира Дечана у којој је музејски презентована манастирска ризница. Манастирски конаци у низу случајева претворени су у музеје, затим у објекте за културне намене као што су уметничке колоније, док су, опет, други преуређени у одмаралишта, угоститељске објекте и сл. На неким примерима није срећно постигнут потребан склад са сакралном функцијом манастира, о чему најбоље говори конак у Каленићу претворен у дечје одмаралиште које је у великом раскораку са животом монашке заједнице. Манастири који су у рушевинама уређују се по начелима споменичке презентације каква се примењује при уређењу архитектонскоархеолошких целина. Изгубивши своју првобитну функцију, многи манастири, самостани и цркве добили су нове намене претежно културноуметничког садржаја при чему су њихова споменичка обележја доследно очувана и задржана. Међутим, ако се искорене даље од културних намена у правцу уношења нових садржаја из практичног живота, као што је становање или трговина, пут води у промашај о чему речито говоре примери из Холандије и 3. Немачке. Овакве и с етничког становишта неприхватљиве функције представљају деградацију споменика — констатује аутор заступајући гледиште да је проблем ревитализације сакралних споменика колико осетљив и деликатан, толико и стручно одговоран посао са моралним конотацијама.

Ревитализацији историјских грађевина јавне, друштвене намене у књизи је дато одговара-

јуће место које је одредила сложеност проблематике и постигнута искуства у свету и код нас. Међу управним зградама истакнуто место заузимају градске већнице које с обзиром на свој карактер и функцију имају доста сложену структуру, али истовремено нуде могућност за доста узан и скроман избор савремених функција. По мишљењу аутора, угоститељска намена би била промашај, па аутор сасвим исправно сматра да поред првобитне функције, адекватне би могле бити намене у културним садржајима (музеји, галерије, библиотеке и др.), какви су остварени којегде у свету па и код нас. И друге врсте јавних зграда предмет су разматрања професора Нешковића, у оквиру којег је акценат дат на конаке из XIX века, верске школе (мектеби, медресе), караван сараје, ханове, хамаме, здравствене установе и др. Сваки од ових типова зграда, кад је реч о ревитализацији, захтева посебан приступ и поузданост промишљања како би се остварио склад између њихових историјских вредности и савремене намене која им се одређује. Оживљавање првобитних функција или уношење оних садржаја који ће најмање дезинтегрисати и обезличити њихову унутрашњу структуру и архитектонскоспоменичку суштину, требало би да буде основно полазиште за подухват адаптације и ревитализације ових објеката.

Комплексном и са друштвеног становишта актуелном питању ревитализације објеката за становање посвећено је цело једно поглавље у коме су сагледани сви аспекти. Пошавши од садржаја очуваног фонда ове врсте грађевина, аутор је дао осврт на најважније и указао на њихове особености залажући се да оне треба да буду један од битних елемената у избору савремене намене. Феудални замкови, дворци и летњиковци, палате и други објекти, као што су они који припадају градској архитектури средњоевропског типа или архитектури оријенталног типа, сваки за себе представљају својеврсни проблем који треба решавати у духу очувања њихових споменичких својстава, а истовремено обезбедити услове за нормално савремено функционисање достојно архитектонских и других вредности ових здања.

Од посебног је интереса за наше друштвене прилике познавање могућности ревитализације старих занатских и трговачких, привредних, индустријских и саобраћајних објеката, као и грађевина сеоске архитектуре, чему писац посвећује запажен део књиге, уз избор илустрација које показују различите примере успешних или мање успешних решења. Имајући у виду предстојеће задатке, неискоришћене прилике, промашаје па и одсуство шире друштвене бриге које се повећава и, рекло би се, подстиче дубоком економском кризом, ваља заправо посебно нагласити од коликог је значаја мудрост и опрезност с којима треба ући у подухвате заштите преосталих старих градских језгара и руралних целина на шта на известан начин обавезују гледишта Ј. Нешковића

када говори о могућностима њихове ревитализације. Дода ли се овој констатацији чињеница да судбина многих делова старих архитектонских целина и објеката народног градитељства у унутрашњој Србије, зависи од степена образованости и осетљивоети урбаниста и архитеката, као и њихове стручне оспособљености за пројектантске задатке у смислу функционалног осавремењавања старих здања у духу начела и циљева заштите, књига Ј. Нешковића, као прва ове врсте у нашој стручној литератури, може да одигра запажену позитивну улогу. У такву њену функцију у првом реду повероваће многи конзерватори, јер су и сами свесни да је и њима тако дуго недостајала.

*Радомир Станић*

#### ИЗЛОЖБА ИКОНЕ ИЗ МАКЕДОНИЈЕ У ЗАГРЕБУ

Изложба *Иконе из Македоније* организована је у Загребу у Музејском простору на Језуитском тргу од 5. јула до 2. августа 1987. године као једна од многих које су, током одржавања Универзијаде '87, обогатиле и иначе живу атмосферу града. Иконе из Македоније већ су одавно међу најугледнијима у свету. Високим уметничким квалитетом и значајем оне се пореде са делима каква имају синајски манастир св. Катарине, атонски манастири и руски музеји. Овом приликом избором из македонске збирке било је обухваћено педесетак најистакнутијих икона из периода од XI до XVII века, које се чувају у музејима у Охриду, Скопљу и Струги, а прикључена им је особена група од петнаест икона у теракоти из Виноце. Како је ово прво излагање теракотних икона у Југославији, посветићемо им више пажње.

Недавном адаптацијом зграде језуитског самостана из XVII века добијен је функционалан галеријски простор у којем су се током јула нашле чак три велике изложбе. Приземље зграде показало се изузетно погодним за излагање икона. У простору прилазног ходника били су смештени информативни панои, а експонати су хронолошки распоређени у пет просторија. Материјал је изложен врло прегледно, на одговарајућем тамном позађу и са добро решеним осветљењем, чиме је остварена савремена поставка. Изложба у време одржавања није била праћена одговарајућим каталогом.\*

У првој сали биле су изложене иконе од теракоте, које су откривене 1985. године на

\*

налазишту Виночко Кале код Виноце у источној Македонији и датоване између V и средине VI века.<sup>1</sup> Овакве иконе, рађене помоћу калупа у већим серијама, ретке су у свету, а сасвим изузетне на нашем тлу. На масивним плочама профилисаних ивица представљене су старозаветне сцене или фигуре светитеља. Осим фигура, у високом рељефу су изведене и латинске сигнатуре по ободу. Трагова бојења нема, док остаци малтера показују да су иконе биле коришћене за оплаћивање. Лик арханђела Михаила и коњаничка представа св. Теодора најзанимљивије су од појединачних фигура светитеља. Иконе са старозаветном тематиком каткад носе сасвим симболичне ликовне представе, какве су Плодови обећане земље или илустрација 42. псалма „Као што кошута тражи потоке, тако душа моја тражи тебе, Боже“. Понеке су пуне експресије, као сцена Данило у лављој пећини. Овом приликом бисмо се, међутим, задржали на двома иконографски и стилски необичним иконама од којих је једна сигнирана као Константинов крст, а друга има ликовне св. Ђорђа и св. Христофора.

Константинов крст је представа латинског крста на чије се углове надовезују кугласта проширења, која се у литератури најчешће означавају као „сузе“<sup>2</sup> или „капљице“<sup>3</sup>. У равним, правоугаоним пољима кракова крста као и на пољу позадине калупом је изведен рељефни натпис. По вертикали крста чита се CRUX CRISTI, док је на водоравном краку реч VINCE† прекинута континуалним подужним натписом. Позађе носи текст: ET VIN-CERE / PRESTA/ OMNI/BUS SPE/NANTI/BUS IN TĒ†, односно: „И да победиш буди ту свима који се уздају у тебе“. Иако је крст као облик општеприсутан у уметности, на основу облика, начина пропорционисања и моделовања кракова, као и пратећих елемената, врши се типолошка подела која омогућује и релативно уско датовање. Тако су, на пример, монументалност крста и капљице на његовим завршенима карактеристика представа насталих у VI—VII веку.<sup>4</sup> Ликовне паралеле виночком примеру били би мозаички крст из апсиде Сан Аполинаре ин Класе у Равени с краја VI века,<sup>5</sup> сликани крст у катакомби Понцијана из VI—VII века,<sup>6</sup> као и крстови

<sup>1</sup> К. Balabanov, *Viničko Kale*, Arheološki pregled, Ljubljana 1986, 153: в. и каталог ове изложбе.

<sup>2</sup> А. В. Банк, *Об одном неизвестном памятнике византийского чеканного искусства*, Зограф 10 (Београд 1979) 7—10.

<sup>3</sup> К. Weitzmann, with I. Ševčenko, *The Moses Cross at Sinai*, K. Weitzmann, Studies in the Arts at Sinai, Princeton 1982, 81.

<sup>4</sup> Исто, 81, 93.

<sup>5</sup> А. Grabar, *Byzantium — from the Death of the Theodosius to the Rise of Islam*, ed. Thames and Hudson 1966, 136, 141, илустр. стр. 142 и 137.

<sup>6</sup> К. Weitzmann, *нав. дело*, 93, сл. 10.

\* Касније се у продаји појавио луксузан каталог ове изложбе, са уводном студијом аутора изложбе Косте Балабанова. Међутим, изостала је потпуна каталожка обрада изложбених експоната.

на ампулама из Монце из истог времена.<sup>7</sup> Занимљиве су и језичке и палеографске особине овог натписа. Најпре, у облику PRESTA (уместо PRAESTA) изостао је дифтонг АЕ, па се под утицајем вулгарнолатинског, пучког језика ројављује само Е. Уз сву опрезност коју подразумева осетљива природа палеографске анализе, натпис би представљао мајускулу са елементима унцијале, са карактеристичном заобљеношћу слова М, Е и У, типичном за V—VI век.<sup>8</sup> Често публикована минијатура са фигуром јеванђелисте Луке из Јеванђеља св. Августина (Cambridge, Corpus Christi College № 286, fol. 129 v) у особинама писма показује много сличности са виничким натписом. Рукопис је, на основу језичкопалеографске анализе, датован у позни VI век и утврђена је његова јужноиталијанска провенијенција.<sup>9</sup>

Други пример је икона са ратничким фигурама св. Христофора псоглавог и св. Ђорђа.<sup>10</sup> Светитељи су одевени у кратке тунике са огртачем; св. Христофор носи крст и копље у рукама, док св. Ђорђе једном руком држи копље, а другом придржава округли штит. Латинска сигнатура чини њихову идентификацију несумњивом. Представа св. Христофора Кинокефала необично је занимљива и ретка. У његовом житију помиње се да је био „Репрев... псолики из земље људождера”.<sup>11</sup> Реч је, заправо, о светом роду, племену хибридних бића људског тела и псолике или вучје главе, које се у романичкој пластици налази у представама Раја.<sup>12</sup> Међутим, издвајање псоликог светитеља Христофора из рода релативно је касно потврђено ликовним представама — једна од првих је минијатура из XII века (Cod. hist. 415, Wurttemberg, Landesbibl.).<sup>13</sup> Св. Христофор, мученик који је страдао за веру у време цара Деција, ушао је у култ на IV Васељенском сабору у Халкедону 452. године. У источнохришћанској уметности најчешће је сликан као ратник, млади мученик или, илуструјући детаљ житија, у тренутку преношења малог Христа преко

<sup>7</sup> A. Grabar, *Les ampoules de Terre Sainte — Monza, Bobio*, Paris 1958, и то ампуле: 4, T Xr; 12, T XXIIIr; 13 T XXVr.

<sup>8</sup> I. Müller, *Handbuch der klassischen AltertumsWissenschaft*, Nördlingen 1886, 301 и таб. 1 за латинску палеографију; Н. Foerster, *Abriss der lateinischen Paläographie*, Stuttgart 1963, 126—129.

<sup>9</sup> J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, ed. Penguin Book, 1970, 61—62, сл. 119.

<sup>10</sup> На изложби су била два примерка, настала из истог калуца. Код једне од ових икона сигнатуре су изведене наопако, пошто је калуп постављен погрешно. Других разлика нема.

<sup>11</sup> *Житија светих за мај*, Београд 1974, 219.

<sup>12</sup> О књижевним изворима и подацима о племену в. С. Lecouteux, *Les Synocéphales, Etude d'une tradition tératologique de l'Antiquité au XII<sup>e</sup> s.*, Cahiers de civilisation médiévale X<sup>e</sup>—XII<sup>e</sup> siècles, XXIV<sup>e</sup> Année 2 Avril—Juin 1981, 107—128, са детаљем тимпанона у Везлеју, 127, сл. 2.

<sup>13</sup> Lexikon der christlichen Ikonographie 5, Rom—Freiburg—Basel—Wien 1973, 499.



Константинов крст, Виница (цртеж Б. Пешић)

реке.<sup>14</sup> Све сачуване ликовне представе св. Христофора Кинокефала, с обзиром на црквене забране, припадају поствизантијском добу.<sup>15</sup> Давно и неоспорно је утврђено источно порекло овог типа, али је први писани извор који га помиње као светитеља из реда „монструма” мозарапска литургијска песма с краја VI века.<sup>16</sup> Стога је тешко претпоставити да би најраније ликовне представе могле бити старије од песме, то јест вероватно не раније од краја VI века. Виничка представа св. Христофора ипак је најстарија од педесетак досад познатих примера овог типа.<sup>17</sup>

За оба примера, Константинов крст и св. Христофора Кинокефала, најближи компаративни

<sup>14</sup> И. Ђорђевић, *Св. Христофор у српском зидном сликарству средњег века*, Зограф 11 (Београд 1980) 63—66; о типовима, са старијом литературом 63.

<sup>15</sup> W. Loeschke, *Sankt Christophorus, der Heilige mit dem Tierkopf*, Freunde der Ikonenkunst e. V., Eikon, Recklinghausen 1958.

<sup>16</sup> Lexikon des Mittelalters II/Lieferung 9, München — Zurich 1983, col. 1938—1941.

<sup>17</sup> H. Michaelis, *Neue Materialien zur ChristophorusForschung*, Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongress I, München 1958, 370.



материјал нађен је у уметности позног VI века. Имајући у виду да виничке иконе као ни целина у којој су пронађене још нису научно обрађене, надамо се да би наведена опажања и примери могли да помогну ближем одређивању времена њиховог настанка.

Но, вратимо се даљем прегледу изложбених експоната. У другој сали била су смештена ремек дела класичне иконописне технике, настала од XI до XIV века. Арханђео Гаврило са искуцаним сребрним оковом, Христос Пантократор рађен за архиепископа Константина Кавасилу, Богородица Епискепсије из цркве Малих Врача у Охриду, као и икона са монументалном представом јеванђелисте Матеја најлепши су примери иконописа византијских престоничких радионица и талентованих сликара чији је рад био везан за Охрид. Уочљиво место добила је литургијска икона Богородице Одигитрије с једне и Распећем с друге стране. У оваквом избору недостајале су једино икона Богородице из Благовести — пандан изложеном арханђелу Гаврилу и, вероватно најчувенија, литургијска икона са представама Благовести и Богородице Психосострије из почетка XIV века.

Од експоната изложених у трећој галеријској просторији свакако су најзначајнији били радови браће митрополита Јована и јеромонаха Макарија. Перфекцију Јовановог сликарства показује велика икона Христа Спаситеља и Животодавца, док се на Макаријевој икони Богородице Пелагонитисе уочавају стилске промене у иконопису почетком XV века. Међу осталим иконама издвојили бисмо необично Успење Богородице из XVI века, рад зографа Дмитра за манастир Слечче. Успење је рађено у сажетој варијанти, по архаичном иконографском предлошку и допуњено ликовима литургијских песника Јована Дамаскина и Козме Мајумског. И две лесновске иконе из XVII века привлаче пажњу релативно ретком тематиком: св. Јован Претеча са сценама житија и илустрација Богородичине химне.

У следећој просторији био је показан распоред и симболичан смисао икона на иконостасној прегради, чиме се посетиоцима појашњава не само православни култ већ и функција икона као културних предмета. Елементи позног, развијеног иконостаса преузети су са више целина насталих током XVI и XVII века — царске двери из цркве св. Николе у Вароши, Чин из св. Јована Бигорског и велики, сликани и резбарени, завршни крст са Распећем из манастира Полошког.

Петнаестак иконописних дела XVI и XVII века било је груписано у последњој, највећој изложбеној сали. Иконе из циклуса Великих празника са иконостаса цркве манастира Слечче представљале су допуну сазнања о иконостасним целинама. Пажњу су привлачиле царске двери из Нереза, икона Крштења из Слимнице, представа Богородице Тројеручице из

манастира Слечче, као и икона са илустрацијом химне Хвалите Господа из цркве Св. арханђела у Кучевишту.

С обзиром на квалитет и број икона, мора се истаћи да је Коста Балабанов, као аутор изложбе, имао одговоран и нимало лак задатак. У успелом избору он је истакао како сликарске особине и стилске промене тако и разноликост и тематско богатство представа на дасци, па су, осим делова иконостаса, показане двојне, житијне и иконе са илустрацијама химнографских текстова, као и неуобичајена иконографска решења. На тај начин изложба је представљала свеобухватни пресек кроз плодно иконописно стваралаштво на територији Македоније у средњем веку.

Светлана Пејић

Милорад Димитријевић,  
СТАТИСТИЧКОКОНСТРУКТИВНИ ПРОБЛЕМИ У  
ЗАШТИТИ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА,  
Архитектонски факултет, Београд 1986, стр.

Књига проф. Милорада Димитријевића је трећа по реду у посебној едицији Архитектонског факултета у Београду, започетој књигама проф. др Слободана Ненадовића (*Заштита градитељског наслеђа*, Београд 1980) и проф. др Јована Нешковића (*Ревитализација споменика културе*, Београд 1986). Едисија је настала као резултат рада аутора у оквиру програма последипломских студија на Архитектонском факултету из области заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа и њоме почиње да се попуњава једна од већих празнина у литератури ове врсте код нас. Кроз ове публикације су, осим систематизације и утврђивања методолошких начела, дефиниција или коментара појединих појмова и обраде других проблема из оквира задатих тема, изнети многи примери из праксе, код нас и у свету, добри али и они други. Зато су оне и допринос кореспонденцији између науке, односно високошколског образовања и праксе. У том смислу, књига проф. Димитријевића заузима посебно место, будући да се веома мали број стручњака бавио теоријом и праксом статичкоконструктивних питања у области заштите споменика културе. У заводима за заштиту споменика културе, бар на подручју Србије, ниједан стручњак се до сада није озбиљније посветио овим питањима. Они који буду кренули тим путем, имаће у раду проф. Димитријевића одличан путоказ, а у књизи која је пред нама ослонац и то не само за прве кораке већ за дуже време, док не реше бар онолико статичкоконструктивних проблема колико их је аутор ове књиге решио. У међувремену, књига ће, осим студентима последипломске наставе, бити веома корисна

свим архитектима који раде на заштити споменика културе, па и другим стручњацима који се на неки начин баве архитектуром.

Механика, односно статика, теорија отпорности материјала, теорија конструкција и друге научне дисциплине већ одавно су исцрпно обухватиле законитости које владају у конструктивним елементима и њиховим склоповима. У многим су књигама ове законитости исказане математичком методом и зато је добро што у књизи проф. Димитријевића нема много математике. Има је тачно онолико колико је неопходно да читалац и без великог знања математике и статике може да схвати природу сила и њихове основне односе и величине у појединим конструктивним елементима или да прати примере које аутор наводи.

Садржина књиге подељена је на осам поглавља тематски одвојених по врстама конструктивних елемената, односно система, и по врсти санационих статичкоконструктивних захвата који се у пракси јављају. Тако се првих пет поглавља односе на поједине врсте конструктивних елемената и система (тло, зидови и темељи, луци, сводови и куполе, конструктивни системи сакралних грађевина и фортификациони грађевине) док се остала три поглавља баве најчешћим врстама захвата који се на споменицима изводе (исправљање и осигурање нагнутих делова грађевина или читавих споменика, примери изведених санационих радова из ауторове праксе) и као посебно, осмо поглавље, примери премештања неких споменика, код нас и у свету. Сва поглавља и примери у њима илустровани су одговарајућим цртежима и фотографијама. Уопште, аутор је у књизи штедљивији на речима него на илустрацијама, што је и природно с обзиром на карактер материје. У томе аутор ове књиге може да послужи као добар пример оним писцима стручних радова који се теже уздржавају од сувишних, макар и лепих и китњастих речи. Ауторов језик је лак, непосредан и јасан, што свакако није небитно за рад ове врсте.

Прво поглавље се односи на узроке оштећења споменика културе и манифестације кроз које се ова оштећења јављају. Стављајући поремећаје у тлу на прво место и то не само по некаквом логичном редоследу којим се грађевина иначе гради, већ и по њиховом значају и учесталости као узрока оштећења, аутор нас на језгровит начин упознаје са основним особинама тла, начинима преношења оптерећења са грађевине на тло и читавим низом могућих „патолошких“ појава у тлу које негативно утичу на његову носивост. У другом делу овог поглавља дају се преглед и анализа недостатака у конструкцији грађевина који могу бити узрок деформацијама и оштећењима, почев од погрешног фундаирања, преко промене намене, односно оптерећења, до случајева неједнаких укљештења међусупратних конструкција. Тако се

првим поглављем углавном завршава основна дијагностика стања грађевине.

Санацијом зидова и темеља аутор се бави у другом поглављу. Основна вредност овог дела рада је у томе што је, поред кратког прегледа појединих врста зиданих конструкција, стубова и темеља и њихових особености у погледу облика, материјала, међусобних односа и слично, дат низ практичних примера начина санације ових конструктивних елемената.

Луци, сводови и куполе, као најчешћи конструктивни елементи у масивним конструктивним системима до појаве и примене армираног бетона и челика, обухваћени су трећим поглављем. Уз кратка теоријска објашњења и најосновније математичке поступке израчунавања сила у овим, иначе, сложеним конструкцијама (нарочито када је реч о куполама) дата су упутства за њихово графоаналитичко испитивање, одређивање расподеле и величина напона и најчешћи начини санације и превентивног осигурања.

Аутор је четврто поглавље посветио сакралним објектима међу споменицима културе, због њиховог значаја односно споменичке вредности, па и бројности. Анализирајући поједине делове конструктивних склопова ових грађевина, па и склопове у целини, аутор се углавном држао особености нашег средњовековног сакралног градитељског наслеђа, те је утолико већи практични значај овог дела књиге. Уочавајући најчешће узроке оштећења појединих делова грађевина и упућујући читаоца у целину конструктивних склопова, односно у садејство сила које се у њима јављају, проф. Димитријевић и у овом поглављу предлаже више начина за санацију и обезбеђење грађевина и илуструје их неколиким примерима из разних крајева и од разних аутора (Нова Павлица, црква Св. Илије у Солуну, црква Св. Ахилија у Ариљу и др.).

Посебно поглавље је посвећено средњовековним градовима, односно њиховим фортификацијским елементима — зидовима и кулама. Масивни, на изглед вечни одбрамбени зидови и куле средњовековних утврђења такође су подложни деформацијама и оштећењима из статичкоконструктивних разлога. Услед промена у тлу, труљења дрвених сантрача уграђених у зидове, штетног дејства растиња, земљотреса и других разлога и ове стамене грађевине се дефармишу, пуцају, нагињу се па и руше. О таквим појавама и проблемима и о начину њиховог решавања говори пето поглавље, такође допуњено бројним примерима, цртежима и фотографијама. Нагнути зидови или читаве грађевине посебан су изазов за све конзерваторе а нарочито за статичаре. Проучавање узрока њиховог нагињања и могућности њиховог исправљања или санирања у затеченом стању предмет је шестог поглавља књиге проф. Димитријевића. Осим незаобилазног торња у Пизи, аутор на још три примера третира овај проблем:

исправљање јужног зида цркве Св. Софије у Охриду изведено пре 35 година по пројекту италијанских стручњака, осигурање нагнутог зида дворане деспота Ђурђа у Смедеревском граду и исправљање Победника — споменика на Калемегдану у Београду (нереализован пројекат аутора). Могло се наћи још примера, али неколико одабраних и у књизи изнетих довољни су за представљање основне варијанте овог проблема.

У седмом поглављу је проф. Димитријевић представио четири реализована пројекта из сопственог опуса: кула Небојша у Београду, споменик ратницима 1912—1918. на Гучеву, Тршка црква и Јеренина кула у Смедеревском граду. С обзиром на различит карактер приказаних пројеката, односно споменика и на велики распон разних статичкоконструктивних проблема који су њима обухваћени, овакав избор има своје пуно оправдање. Посебна је вредност овог поглавља у томе што су изведени радови презентовани управо онако како су изведени, и што је тако показана ваљаност конструкторског приступа. Треба посебно истаћи ауторов осврт на потребу и обавезу да се у току и после изведених радова уради и представи документација изведеног стања које се може знатно разликовати од пројектовног из многих, најчешће, оправданих разлога.

Најзад, у осмом, последњем поглављу своје књиге, проф. Димитријевић се бави проблемом премештења — дислокације споменика културе. Само овлаш дотичући друштвене, етичке, економске и друге аспекте овог изузетно осетљивог питања, проф. Димитријевић се највише задржава на приказима техничко

технолошког аспекта износећи шест примера изведених или само пројектованих случајева премештања споменика културе (Абу Симбел, Лепенски вир, Трајанова табла, идејни пројект премештања касноантичке гробнице у Нишкој Бањи, Теразијска чесма и манастир Добричево). У својим разматрањима аутор не заборавља ни естетске, просторне, економске и друге утицаје који, иначе, функционирају код овако осетљивих подухвата, прихватајући шире стручне и јавне квалификације премештања споменика као „нужног зла“. Да би зло било што мање, ако је већ нужно, треба уложити одговарајући напор и креативни приступ у решавању проблема. У таквом приступу драгоцену и незаменљиву помоћ пружају развијена техника и технологија због чијег се напретка обично и жртвује део споменичких вредности одређеног објекта. Све заједно требало би да буде допринос, макар за један корак, ка достојанственијем животу људи. Ове и друге варијације изузетно сложеног проблема дислокације проф. Димитријевић третира више имплицитно, инсистирајући пре свега на таквом поступку дислокације који би био што савршенији, дакле безболнији. И у овим проблемима аутор има и лична искуства, као у случају померања Трајанове табле, и прилика је да се истакне његова креативност, духовитост и залагање да споменик културе буде што мање, или нимало оштећен.

Оваква идеја се, можда сувише имплицитно, провлачи кроз читаву књигу и то јој даје, осим непоередне и практичне, допунску, једнако важну вредност.

*арх. Слободан Ђорђевић*